

Νεκροί στο Περιθώριο

Ιδιαίτερες ταφές στον αρχαίο ελληνικό
κόσμο

Πτυχιακή Εργασία

Επιβλέποντες: Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

Δημήτριος Παλαιοθόδωρος

Ακαδημαϊκό Έτος 2016-2017

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος..... 4

Εισαγωγή 5

A. Προϊστορία

1. Κρήτη

i. Αρχάνες. Ανεμοσπήλια (17ος αι. π.Χ.) 6

ii. Κνωσός. Δωμάτιο με τα οστά παιδιών (ΥΜ ΙΒ) 8

iii. Αρμένιοι, Ρέθυμνο. Σκελετός Ε67 (14ος αι. π.Χ.) 9

i. Καστέλι, Χανιά. Γυναικείος σκελετός (13ος αι. π.Χ.) 11

2. Πελοπόννησος

i. Κόρινθος. Φρέαρ με οστά (ΠΕ ΙΙΙ) 13

ii. Αργολίδα. Θολωτός τάφος Δενδρών (περ. 1500 π.Χ.) 14

iii. Άργος. Μυκηναϊκό φρέαρ (1200-1100 π.Χ.) 15

B. Ιστορικοί Χρόνοι

i. Αρκαδία. Λύκαιον Όρος. Ταφή σε βωμό (ΠΓ) 17

ii. Λευκαντί (Εύβοια). Τούμπα. Δίδυμος τάφος "ηρώου" (περ. 950 π.Χ.) 18

iii. Αγορά Αθηνών. Φρέαρ (Πρώιμη Εποχή Σιδήρου) 19

iv. Ελεύθερνα (Κρήτη). Τάφος δειροτομηθέντα (τέλη 8ου αι. π.Χ.) 21

v. Δέλτα Φαλήρου. Δεσμώτες (7ος αι. π.Χ.) 22

vi. Σπάρτη. Καιάδας, βάραθρον (5ος αι. π.Χ.) 24

vii. Αθήνα. Κεραμεικός. Ομαδική ταφή (τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.). 25

viii. Χαλκιδική. Δεσμώτες Ακάνθου (4ος αι. π.Χ.) 27

ix. Μακεδονία. Ομαδική ταφή Πύδνας (4ος αι. π.Χ.) 28

x. Μεσσήνη. Φρέαρ με οστά νεογνών (3ος αι. π.Χ.) 30

xi. Αγορά Αθηνών. Φρέαρ με οστά νεογνών (περ. 165 π.Χ.) 31

Γ. Σύνθεση 35

Κατακλείδα 41

Συνομογραφίες 42

Βιβλιογραφία.....	43
Πηγές Εικόνων	46
Εικόνες.....	48

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εντάσσεται στον κύκλο των πτυχιακών εργασιών του ακαδημαϊκού έτους 2016-2017 στα πλαίσια του προπτυχιακού προγράμματος του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με έδρα το Βόλο. Επιβλέποντες της εργασίας είναι ο Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν και ο Επίκουρος Καθηγητής Δημήτρης Παλαιοθόδωρος.

Η πραγματοποίηση της εργασίας αυτής δεν θα είχε καταστεί δυνατή χωρίς την αμέριστη βοήθεια και στήριξη από τους επιβλέποντες καθηγητές μου, με τους οποίους είχα μία αγαστή και ωφέλιμη συνεργασία. Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Ελένη Χατζηνικολάου και Όλγα Κακλαμάνη, οι οποίες στήριξαν ένθερμα την προσπάθεια μου, παρέχοντας μου την πολύτιμη βοήθεια τους, όποτε και αν τη χρειάστηκα.

Εισαγωγή

Η εργασία μου έχει ως θέμα την συλλογή και μελέτη περιπτώσεων, όπου άνθρωποι στην αρχαιότητα είτε απεβίωσαν με βίαιο τρόπο, είτε θάφτηκαν σε κάποια ιδιαίτερη ταφή, εντός του ελλαδικού χώρου. Οι περιπτώσεις που θα μελετήσω διαφέρουν χρονικά μεταξύ τους και εκτείνονται από τον 17ο έως τον 2ο αι. π.Χ..

Η εργασία χωρίζεται σε δύο ενότητες ανάλογα με τις χρονολογίες των περιπτώσεων που θα αναλυθούν. Η πρώτη ενότητα, στην οποία παρατίθενται οι περιπτώσεις των Προϊστορικών χρόνων, χωρίζεται σε δύο κεφάλαια, ανάλογα με την περιοχή στην οποία διεξήχθη η εν λόγω περίπτωση. Συγκεκριμένα στην Προϊστορική Κρήτη και την Προϊστορική Πελοπόννησο.

Στην δεύτερη ενότητα, αναλύονται αντίστοιχες περιπτώσεις ιδιαίτερων τάφων και θανάτων, αυτή τη φορά όμως των Ιστορικών χρόνων. Αυτές παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά, δίνοντας προτεραιότητα στα πιο παλαιά και προχωρώντας προς τα πιο σύγχρονα. Στην τρίτη και τελευταία ενότητα, η οποία αποτελεί την σύνθεση και θεωρητική συζήτηση, δίνονται οι πιο πιθανές εξηγήσεις για την κάθε μεμονωμένη περίπτωση που παρουσιάστηκε παραπάνω. Παραθέτοντας τους λόγους θανάτου ή τον τρόπο ενταφιασμού του κάθε ατόμου επιχειρείται να γίνουν κατανοητές οι κοινωνικές και θρησκευτικές αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής και κάτω από ποιες συνθήκες δημιουργήθηκαν αυτές οι ιδιαίτερες ταφές.

Η επιλογή του θέματος βασίστηκε στα προσωπικά μου ενδιαφέροντα και στην επιθυμία μου να τονίσω πως η μελέτη των οστών και των ιδιαίτερων ταφικών πρακτικών, συμβάλλει τόσο στην κατανόηση της ζωής, του θανάτου και των αντιλήψεων των ανθρώπων της αρχαιότητας, όσο και στην επίγνωση πως δεν υπήρχαν μόνο τυποποιημένοι τρόποι ενταφιασμού.

Α. Προϊστορία

1. Κρήτη

i. Αρχάνες. Ανεμοσπήλια (17ος αι. π.Χ.)

Τα Ανεμοσπήλια είναι ένας Μινωικός ναός, που χρονολογείται στον 17ο αιώνα π.Χ. και βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά του όρους Γιούχτα, στο Ηράκλειο της Κρήτης. Το ιερό αυτό καταστράφηκε από σεισμό και πυρκαγιά, στα μέσα του αιώνα. Οι ανασκαφές που έλαβαν χώρα το 1979 από τον Γ. Σακελλαράκη, έφεραν στο φώς μια ιδιόμορφη και πολυσυζητημένη πλέον ανακάλυψη.

Το ιερό αυτό αποτελούνταν από έναν διάδρομο με προσανατολισμό Α-Δ, εκατέρωθεν του οποίου βρίσκονταν 6 μακρόστενα δωμάτια. Σήμερα σώζονται μόνο τα τρία νότια. Μέσα στον ναό, μεταξύ άλλων ευρημάτων, βρέθηκαν από τον Σακελλαράκη και την ομάδα του, τέσσερις ανθρώπινοι σκελετοί. Ο ένας από αυτούς ανακαλύφθηκε στον διάδρομο του ναού, τα οστά του όμως ήταν τόσο αποσπασματικά από το κτίριο που τον πλάκωσε όταν έπεσε από τον σεισμό, οπότε δεν μπόρεσαν καν να καταλάβουν αν αποτελούσε ανδρικό ή γυναικείο σκελετό. Η πιο ενδιαφέρουσα ανακάλυψη, παρόλα αυτά, έγινε στο δυτικό δωμάτιο. Εκεί βρίσκονταν οι υπόλοιποι τρεις σκελετοί, οι δύο από τους οποίους, σύμφωνα με τον Σακελλαράκη, ήταν ιερείς. Ο πρώτος άνηκε σε ώριμο άνδρα, 37 περίπου χρονών και ύψους 1,78 μ.. Ήταν πεσμένος ανάσκελα, με τα χέρια στο στήθος, σε "στάση πυγμάχου", όπως την αποκαλούν οι ειδικοί. Αυτή τη στάση παίρνουν όσοι προσπαθούν να προστατέψουν το κεφάλι τους, επομένως γίνεται ξεκάθαρο πως τον θάνατό του έφερε το βάρος των τμημάτων του κτιρίου που κατεδαφίστηκε πάνω του. Η ιδιότητα του ιερέα δόθηκε από τους αρχαιολόγους με βάση το δαχτυλίδι και την σφραγίδα που βρέθηκαν ακριβώς δίπλα στο νεκρό, προσδίδοντας του εξέχουσα ταυτότητα. Ο δεύτερος σκελετός άνηκε σε μια γυναίκα 28 περίπου χρονών και

ύψους 1.45 μ.. Μετά την μελέτη των οστών της από ανθρωπολόγους ανακαλύφθηκε πως έπασχε από μεσογειακή αναιμία.

Τέλος και σημαντικότερο, στο κέντρο του δυτικού δωματίου υπήρχε μια τραπεζοειδής κατασκευή πάνω στην οποία βρέθηκαν τα οστά ενός νεαρού, 18 περίπου χρονών και ύψους 1,65 μ.. Ο σκελετός αυτός, πέραν του ότι βρέθηκε πάνω σε ένα βωμό, όπως θεωρείται σήμερα, διέφερε από τους υπόλοιπους σε πολλά πράγματα. Αρχικά ήταν γυρισμένος στο δεξί του πλευρό, και από την στάση στην οποία βρέθηκαν τα πόδια του, δηλαδή με κολλημένους τους αστραγάλους, φαίνεται πως αυτά ήταν δεμένα. Επίσης πάνω από τα οστά του βρέθηκε και ένα χάλκινο όπλο, το οποίο χρησιμοποιούνταν για ταυροθυσίες. Ο Σακελλαράκης αμέσως θεώρησε πως η περίπτωση αυτή συνδέεται με ανθρωποθυσία. Την πεποίθηση του ενίσχυσαν, τα αποτελέσματα των ερευνών των ανθρωπολόγων και ιατροδικαστών που ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο εύρημα. Σύμφωνα με αυτά λοιπόν, ο νεαρός είχε αφήσει την τελευταία του πνοή πριν από την κατεδάφιση του κτιρίου, καθώς είχε ήδη χάσει το 1/2 της συνολικής ποσότητας αίματος του. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκαν, καίγοντας τα οστά του νεκρού. Όταν υπάρχει έλλειψη αίματος, τα οστά κατά την καύση παραμένουν λευκά ενώ σε αντίθετη περίπτωση μαυρίζουν. Στον συγκεκριμένο σκελετό, η αριστερή του πλευρά, η οποία βρισκόταν πάνω όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, παρέμεινε λευκή ενώ η δεξιά του πλευρά μαύρισε, συμπεραίνοντας πως το ελάχιστο αίμα που απέμεινε στο σώμα του νεαρού είχε συσσωρευτεί από την βαρύτητα στο δεξί του πλευρό (Σακελλαράκης 1981).

Φαίνεται λοιπόν πως ο Σακελλαράκης ήρθε αντιμέτωπος με την ανακάλυψη μιας από τις πρωιμότερες ανθρωποθυσίες στην Μεσόγειο και ίσως την πρώτη στον ελλαδικό χώρο. Πολλοί αρχαιολόγοι και η κοινή γνώμη έφερε αντίρρηση σε αυτά τα συμπεράσματα, όμως τα τεκμήρια του Σακελλαράκη δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολίας για το τι συνέβη στα Ανεμοσπήλια τον 17ο αι. π.Χ..

ii. Κνωσός. Δωμάτιο με τα οστά παιδιών (YM IB)

Το 1979-81, έλαβαν χώρα ανασκαφικές εργασίες σε έναν YM IB οίκο της Κνωσού, υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου Peter Warren. Το κτίριο αποτελείται από έξι υπόγεια δωμάτια, και μια αυλή στην βόρεια πρόσοψή του. Το δυτικό δωμάτιο το οποίο είχε διαστάσεις 1,76x1,08 μ., ονομάστηκε Room of the Children's Bones, εξαιτίας των ευρημάτων που περιείχε. Κατά την ανασκαφή, παρατηρήθηκαν τρία επίπεδα στρωματογραφίας. Το ανώτερο αποτελούνταν από γκριζωπό χώμα, με υψηλή παρουσία οστράκων και ζωικών οστών. Το δεύτερο επίπεδο αποτελούνταν από μαλακό, μαύρο απανθρακωμένο χώμα, και το τρίτο από ένα λεπτό στρώμα ανοιχτού καφέ χώματος και τα απομεινάρια δύο καμένων πλέον δοκών.

Το δεύτερο στρώμα, με το οποίο θα ασχοληθώ, περιείχε, ανάμεσα στα ζωικά οστά προβάτων, αιγών, γουρουνιών και σκυλιών, και 371 θραύσματα ή και ολοκληρωμένα ανθρώπινα οστά. Παρόλο που βρέθηκαν σε στρώμα καταστροφής, τα ίδια δεν είχαν σημάδια καύσης, γεγονός που αποδεικνύει πως τα οστά βρίσκονταν *in situ* όταν το κτίριο καταστράφηκε και τα κάλυψε. Από την μελέτη των οστών, φαίνεται πως άνηκαν σε παιδιά. Κατάφεραν να αποκατασταθούν δύο κρανία που άνηκαν σε παιδιά 8 και 12 ετών. Το ενδιαφέρον στοιχείο των οστών αυτών είναι πως, τουλάχιστον το 11% του συνόλου, δηλαδή 79 από τα 371, είναι σημαδεμένα με χαρακιές, οι οποίες φαίνεται πως προήλθαν από λεπίδα οψιδιανού, και είχαν τέτοια γωνία ώστε να κόψουν επιτυχημένα τα νεύρα. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ένα θραύσμα ενός τρίτου κρανίου, το οποίο είχε κοπεί πολύ προσεκτικά ως μέρος ενός κύκλου. Η κοπή έγινε ταυτόχρονα με τις υπόλοιπες χαρακιές, δεν αποτελεί μεταγενέστερη πράξη. Επομένως ο Warren θεώρησε πως σε αυτή την περίπτωση, ο σκοπός ήταν ίσως η αφαίρεση του εγκεφάλου. Ανθρώπινα οστά που άνηκαν σε παιδιά και πάλι, βρέθηκαν και στην βόρεια αυλή αλλά και σε άλλα δωμάτια του κτιρίου, σε μικρότερες όμως ποσότητες.

Ο Peter Warren έθεσε τρεις εξηγήσεις για την κατάσταση των οστών και τον τρόπο όπου βρέθηκαν. Προτείνει πως ίσως οι Μινώιτες ετοίμαζαν τα παιδιά για μια δευτερεύουσα ταφή μετά από τον πρόσφατο θάνατό τους, όπου θα εξέθεταν τα οστά, και καθώς δεν είχε αποσυντεθεί εντελώς η σάρκα, προσπάθησαν να την αφαιρέσουν με τις λεπίδες. Ένα, όμως, βασικό πρόβλημα της συγκεκριμένης

εξήγησης είναι, πως το κτίριο αυτό δεν βρίσκεται κοντά σε κάποιον τάφο από όπου θα είχαν εξαχθεί τα οστά, καθώς και το γεγονός ότι βρέθηκαν σε μπερδεμένες ομάδες και ανακατεμένα με σπονδύλους από εξημερωμένα πρόβατα. Επομένως, γρήγορα προχώρησε σε μια δεύτερη σκέψη, πως η σάρκα αφαιρέθηκε με σκοπό την κατανάλωση σε περίοδο πολιορκίας. Η θεωρία αυτή είναι επίσης προβληματική αφού ένα πολύ μικρό ποσοστό των οστών είχε χαρακιές, όπως προαναφέρθηκε, επομένως σκοπός δεν ήταν η ολική απομάκρυνση της σάρκας αλλά η μερική. Επίσης τα μέλη του σώματος όπου βρέθηκαν χαρακιές, σε θραύσματα κρανίων, στα οστά της κλείδας κ.α., δεν θα μπορούσαν να προορίζονται για βρώση, καθώς το κρέας σε αυτά τα σημεία είναι πολλής μικρής ποσότητας. Μια τρίτη θεωρία είναι πως τα χαραγμένα οστά είναι αποτέλεσμα κάποια τελετουργικής θανάτωσης. Το γεγονός ότι τα παιδιά ήταν σε καλή υγεία, ενισχύει αυτή την άποψη καθώς η υγεία αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ανθρωποθυσία (Warren 1981).

Η περίπτωση των παιδιών της Κνωσού δεν έχει οδηγηθεί σε κάποιο βάσιμο συμπέρασμα, και επομένως κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει με ποιο τρόπο και για ποιο λόγο βρέθηκαν εκεί αυτά τα οστά. Δυστυχώς τα ευρήματα που βρέθηκαν στο κτίριο και στην γύρω περιοχή δεν βοηθούν στην εξαγωγή κάποιου λογικού συμπεράσματος.

iii. Αρμένιοι, Ρέθυμνο. Σκελετός E67 (14ος αι. π.Χ.)

Το νεκροταφείο των Αρμένων, βρίσκεται 7 χλμ. νότια του Ρεθύμνου της Κρήτης και 1 χλμ. βόρεια από το χωριό Αρμένιοι. Χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ-Β, δηλαδή χρησιμοποιήθηκε από το 1425-1200 π.Χ.. Περισσότεροι από 140 λαξευτοί θαλαμοειδής τάφοι έχουν ανασκαφεί με έναν όμως να ξεχωρίζει εξαιτίας του ιδιαίτερου σκελετού που βρέθηκε εντός του.

Στον τάφο 67, ο οποίος είναι θαλαμοειδής, έχει κανείς πρόσβαση από έναν δρόμο μήκους 5,35 μ., και έχει διαστάσεις 1,85x13 μ.. Περιείχε 11 σκελετούς, εκ των οποίων αναγνωρίστηκαν δύο ενήλικοι άντρες, δύο ενήλικες γυναίκες καθώς και έξι παιδιά 4-15 ετών. Από τα κτερίσματα συμπεραίνουμε πως ο τάφος ανήκει σε μια εύπορη οικογένεια, καθώς ανάμεσα σε αυτά βρέθηκαν δαχτυλίδια, περόνες,

λόγχες, σφραγιδόλιθοι, χρυσές ψήφοι κ.α.. Ο σκελετός E67, ο οποίος συγκαταλέγεται στους δύο σωζόμενους άνδρες, είναι και αυτός που θα μας απασχολήσει σε αυτή την εργασία, λόγω της κατάστασης των οστών που οδήγησε σε διάφορα συμπεράσματα για την ζωή και τον θάνατο του.

Ο εν λόγω άνδρας, ήταν 25 ετών την περίοδο του θανάτου, με ύψος 1,65 μ. και ως φαίνεται με εξαιρετική δύναμη. Η δουλειά του πρέπει να ήταν χειρωνακτική καθώς από την μελέτη των οστών, συγκεκριμένα από τις εξοστώσεις, δηλαδή οστεοχονδρώματα που επικαλύπτονται από χόνδρο, στον αστράγαλο, φαίνεται πως έτρεχε συχνά σε ανώμαλο έδαφος. Η συγκεκριμένη ασθένεια συνοδεύεται από αναστολή της σκελετικής ανάπτυξης, ανωμαλίες και περιορισμό της κινητικότητας των αρθρώσεων. Εκτός αυτού όμως, φαίνεται πως στα τελευταία χρόνια της ζωής του έπασχε από μια σοβαρή ασθένεια, με αποτέλεσμα να μειωθούν οι φυσικές του ικανότητες. Η συγκεκριμένη ασθένεια ονομάζεται μελιτοκοκκική οστεομυελίτιδα (βρουκέλωση) ή αλλιώς "Κρητικός πυρετός" και εμφανίζεται κυρίως σε κτηνοτρόφους που έρχονται σε επαφή με μολυσμένα ζώα, όπως αγελάδες και κασίκες, ή που καταναλώνουν προϊόντα που προέρχονται από αυτά. Κρίνοντας από τον πλούτο της οικογένειας, πιθανολογείται πως ο νεκρός ήταν βοσκός και να είχε το δικό του κοπάδι. Οι σκελετικές αποδείξεις που οδήγησαν στην διάγνωση της ασθένειας είναι η αγκύλωση των σωμάτων και των ακανθωδών αποφύσεων, δύο θωρακικών σπονδύλων, το οστεόφυτα που είχαν προσβάλλει το υπόλοιπο τμήμα της θωρακικής περιοχής της σπονδυλικής στήλης, η έλλειψη κύφωσης και η οστεοποιητική εξεργασία, δηλαδή ανάπτυξη όγκου. Η ασθένεια αυτή, πιθανώς να του προκάλούσε συχνούς πυρετούς, δυσκαμψία στην σπονδυλική του στήλη και γενικότερο πόνο. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όμως του άνδρα αυτού, είναι πως η ασθένεια δεν προκάλεσε τον θάνατο του, αλλά φαίνεται πως βρήκε έναν βίαιο θάνατο.

Στα οστά του μπορεί κανείς να διακρίνει σημάδια από 10 διαφορετικά χτυπήματα. Σύμφωνα με την T. McGeorge, στα χέρια του, υπάρχουν τρεις οριζόντιες τομές στο αριστερό βραχιόνιο, βάθους 2-3 χιλιοστών, μια οριζόντια τομή στο μέσο της διάφυσης της αριστερής ωλένης, η οποία προκάλεσε αποκοπή του οστού και μια πλήρη οριζόντια τομή στη δεξιά κερκίδα και στην ωλένη, που προκάλεσε τον ακρωτηριασμό του δεξιού χεριού. Η αρχαιολόγος αναφέρει πως ίσως ο νεκρός να

ήταν δεξιόχειρας και κρατούσε κάποιο όπλο, το οποίο απομακρύνθηκε βίαια. Στο αριστερό πόδι του νεκρού υπήρχαν 3 τομές, εκ των οποίων οι δύο επιφανειακές, στο μηριαίο οστό καθώς και μια πλήρη οριζόντια διατομή του κνημιαίου οστού, ενώ στο δεξί πόδι παρατηρήθηκε μια λοξή τομή στη διάφυση της κνήμης και της περόνης, η οποία κατέληγε σε ρωγμώδες κάταγμα. Όλα τα χτυπήματα, ανεξαρτήτου βάθους και σοβαρότητας, φαίνεται πως έγιναν με πέλεκυ ή γενικότερα με κάποιο αιχμηρό αντικείμενο. Επίσης γίνονται διακριτές, όχι μόνο σε αυτά τα οστά αλλά και στο κρανίο, κηλίδες αίματος. Επομένως οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως ο 25χρονος άφησε την τελευταία του πνοή εξαιτίας της οξείας αιμορραγίας που προκάλεσαν αυτά τα τόσο βαριά χτυπήματα.

Κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει ποιος και για ποιο λόγο προκάλεσε αυτά τα τραύματα μπορούμε όμως να εικάζουμε. Η McGeorge απέκλεισε την πιθανότητα ο θάνατος του να οφείλεται σε εκτέλεση εξαιτίας εγκληματικών πράξεων, καθώς εάν ίσχυε αυτό δεν θα είχε λάβει παραδοσιακή ταφή και δεν θα είχε κτερίσματα. Επίσης ένας οργανωμένος, συγκεντρωτικός πόλεμος επίσης αποκλείστηκε ως θεωρία, καθώς ο σκελετός E67, αποτελεί μοναδική περίπτωση. Καταλήγει λοιπόν στην εικασία πως η "κοινωνική ασθένεια", όπως την ονομάζει, της βεντέτας, η οποία γίνεται κυρίως για λόγους καταπάτησης ιδιοκτησίας, ζωοκλοπές και ζητήματα τιμής, είχε ξεκινήσει από τα προϊστορικά χρόνια ακόμη (McGeorge 1984). Φυσικά δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για καμία από αυτές τις θεωρίες.

i. Καστέλι, Χανιά. Γυναικείος σκελετός (13ος αι. π.Χ.)

Στο λόφο Καστέλι στον νομό Χανίων τελούνται ανασκαφικές εργασίες υπό την επίβλεψη της ΚΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Συγκεκριμένα, στην οδό Κατρέ, η οποία βρίσκεται δίπλα στα τείχη της αρχαίας Κυδωνίας, βρέθηκε ανακτορικό κτιριακό συγκρότημα το οποίο χρονολογείται στον 14ο-13ο αι. π.Χ.. Η παρουσία των Μυκηναίων εκείνη την περίοδο στην Μινωική Κρήτη επιβεβαιώνεται από πινακίδα Γραμμικής Β', που βρέθηκε σε στρώμα καταστροφής στην αυλή του κτιρίου.

Σε αυτήν βρέθηκε τμήμα ορθογώνιας κατασκευής, η οποία είναι τοιχογραφημένη, και θεωρήθηκε πως αποτελούσε βωμό. Φαίνεται πως σε αυτό τον χώρο τελούνταν θυσίες, καθώς αποκαλύφθηκαν κάτω από συστάδες λίθων καμένοι καρποί και οστά ζώων που άνηκαν σε αίγαγρους, αιγοπρόβατα, ένα χοίρο και δύο βοοειδή (Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη 2009). Ωστόσο αυτό που προκάλεσε έκπληξη στους ανασκαφείς, ήταν η ανεύρεση ανθρώπινων οστών ενός μόνο ατόμου. Αρχικά αποκαλύφθηκε κάτω από την Ανατολική συστάδα λίθων, το κρανίο μιας γυναίκας, το οποίο ήταν αποσπασματικό καθώς είχε δεχθεί ισχυρό χτύπημα στο μέτωπο. Τα υπόλοιπα οστά βρέθηκαν διασκορπισμένα στον χώρο.

Η ενδελεχής μελέτη των οστών δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη, και έτσι η ανασκαφείας αποφεύγει να διαμορφώσει συμπεράσματα για την ανακάλυψη αυτή. Ωστόσο αναφέρει πως ίσως πρόκειται για ανθρωποθυσία αφιερωμένη στους χθόνιους Θεούς σε μια προσπάθεια να τους ικανοποιήσουν και να σωθούν από τα δεινά που τελικά δεν απέφυγαν, όπως οι σεισμοί και οι πυρκαγιές που κατέστρεψαν το οικοδόμημα (Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη 2014).

2. Πελοπόννησος

i. Κόρινθος. Φρέαρ με οστά (ΠΕ III)

Τον Μάρτιο του 1930, έγιναν ανασκαφές στην Αρχαία Κόρινθο υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου Theodore Leslie Shear, συγκεκριμένα στους πρόποδες του λόφου που βρίσκεται δυτικά από την αρχαία πόλη. Σύμφωνα με τα ευρήματα, η περιοχή φαίνεται πως κατοικήθηκε από την Εποχή του Χαλκού έως και τα Ρωμαϊκά χρόνια. Στη βόρεια πλευρά του λόφου και μερικά μέτρα νότια από τον σύγχρονο αυτοκινητόδρομο βρέθηκε ένα φρέαρ διαμέτρου 1 μ. και ύστερα από επιφανειακή έρευνα χρονολογήθηκε στην ΠΕ III περίοδο.

Το πηγάδι με βάθος 17,35 μ. περιείχε κυρίως χώμα, πέτρες, μερικά όστρακα και προς έκπληξη των αρχαιολόγων, στα 10-13 μ. ήρθαν στο φώς τα πρώτα ανθρώπινα οστά σε άτακτη θέση. Λόγω της κατάστασης που βρέθηκαν τα οστά ήταν αδύνατο να αποκατασταθούν οι σκελετοί, καθώς ήταν εξαιρετικά αποσπασματικά, αλλά σύμφωνα με τα κρανία που βρέθηκαν, πρέπει να είχαν ριχτεί στο φρέαρ περίπου τριάντα άτομα (Shear 1930). Τα σκελετικά υπολείμματα άνηκαν σε άτομα και των δύο φύλων και όλων των ηλικιών. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Ales Hrdlicka ο οποίος μελέτησε το σκελετικό υλικό, βρέθηκαν πέντε άντρες, δύο πιθανώς άντρες, εννέα γυναίκες και τέσσερις νεαροί ακαθόριστου φύλου, ηλικίας 6-12 ετών. Όσον αφορά την ηλικιακή κατάταξη για του υπόλοιπους, αναγνωρίστηκαν πέντε έφηβοι, τρεις ενήλικες, πέντε μεσήλικες και τρεις γέροι. Επίσης όλοι φαίνεται πως άνηκαν στην ίδια φυλετική ομάδα. Αυτό που δεν γνωρίζουμε όμως είναι ο τρόπος θανάτωσης των ανθρώπων αυτών.

Δεν υπάρχουν αποδείξεις πως η αιτία θανάτου συνδεόταν με κάποιο λοιμό, σεισμό, αστία. Επίσης κάνει εντύπωση πως ένα τόσο βαθύ και καλά σκαμμένο πηγάδι χρησιμοποιήθηκε για την απόθεση νεκρών. Επομένως οι αρχαιολόγοι για να κάνουν εικασίες έλαβαν υπόψη αρχικά την εγκατάλειψη του φρέατος καθώς και την χρήση του ως τάφο. Έτσι κατέληξαν σε δύο συμπεράσματα. Το πρώτο αφορά την γενική

ξηρασία της περιοχής άρα και του φρεατίου που οδήγησε στην πείνα και εν τέλει στο θάνατο των κατοίκων της κοινότητας. Το δεύτερο έχει πιο ιερό χαρακτήρα καθώς αφορά την βεβήλωση του φρέατος, άρα και της κοινότητας, που οδήγησαν στην εγκατάλειψη του και την εξιλαστήρια θυσία των εμπλεκόμενων φυλών (Waage 1949). Βέβαια δεν υπάρχει τρόπος να γνωρίζουμε ακριβώς ποιο ισχύει καθώς δεν έχει γίνει αναλυτική ανθρωπολογική μελέτη των σκελετικών υπολειμμάτων.

ii. Αργολίδα. Θολωτός τάφος Δενδρών (περ. 1500 π.Χ.)

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Δενδρών, βρίσκεται δυτικά της αρχαίας ακρόπολης της Μιδέας, στην Αργολίδα. Αρχαιολογικές ανασκαφές διεξήχθησαν στο σημείο το 1926, με επικεφαλή τον Σουηδό αρχαιολόγο, Axel W. Persson, και ανακαλύφθηκε πως το νεκροταφείο ήταν ενεργό από το 1500-1180 π.Χ.. Συνολικά έχουν ανασκαφεί ένας θολωτός και δεκαέξι θαλαμωτοί τάφοι με πολύ πλούσια και σπάνια κτερίσματα, γεγονός που υποδεικνύει την κοινωνική διάρθρωση της εποχής. Ένα σημαντικό εύρημα αποτελεί ο θολωτός τάφος λόγω των σκελετικών αποθέσεων που βρέθηκαν εντός του.

Χρονολογείται περίπου στα 1500 π.Χ., και όπως κάθε θολωτός τάφος, αποτελείται από τον δρόμο, το στόμιο και τον νεκρικό θάλαμο. Εντός του νεκρικού θαλάμου ανασκάφηκαν τέσσερις λάκκοι. Ο λάκκος III, ο οποίος βρίσκεται στο νότιο τμήμα του νεκρικού θαλάμου και είχε βάθος 1,5 μ., περιείχε τα οστά μιας νεαρής γυναίκας, πλούσια στολισμένης με χρυσό περιδέραιο, της οποίας δόθηκε η ταυτότητα της πριγκίπισσας. Στην ακριβώς απέναντι πλευρά του θαλάμου, δηλαδή βόρεια, ανασκάφηκε ο λάκκος I με βάθος 2,25μ., όπου στη Δυτική του μεριά βρέθηκε ο σκελετός μια γυναίκας, συνοδευόμενος από ένα χρυσό και ένα ασημένιο κύπελλο στο στήθος και το χέρι του, καθώς και ένα αυγό στρουθοκαμήλου. Προχωρώντας βορειότερα στην τομή, βρέθηκε ένας δεύτερος σκελετός, αυτή τη φορά ανδρός, πάνω στον οποίο βρέθηκε πάλι χρυσό κύπελλο και τέσσερα χρυσά δαχτυλίδια. Τους δύο σκελετούς χώριζαν τέσσερα σπαθιά, μαχαίρια και γενικότερα πολεμικού χαρακτήρα αντικείμενα. Ο λάκκος II, που βρισκόταν στο πίσω μέρος του θαλάμου, είχε μήκος 1,5 μ. και βάθος 0,70 μ. και περιείχε οστά ανθρώπινα και

ζωικά με πιο χαρακτηριστικό εύρημα το καλοδιατηρημένο κρανίο ενός σκύλου. Τέλος στο λάκκο IV, ο οποίος βρέθηκε ακριβώς μπροστά από το στόμιο του θολωτού τάφου και είχε βάθος 1,25μ., παρατηρήθηκε πως το χώμα ήταν αναμειγμένο με κάρβουνο, ανάμεσα στο οποίο βρέθηκαν μεταλλικά αντικείμενα, όχι όμως ανθρώπινα οστά. Πριν ξεκινήσει η ανασκαφή, με την είσοδο τους στον τάφο, οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν στο έδαφος σκόρπια ανθρώπινα οστά και τρία κρανία.

Σύμφωνα με τον Persson, ο λάκκος II και IV, αποτελούσαν θυσιαστικούς λάκκους και ο ανθρώπινος σκελετός θεωρήθηκε δούλος του βασιλιά ο οποίος ακολούθησε τον αφέντη του στο θάνατο. Ίσως και τα υπόλοιπα οστά που βρέθηκαν διασκορπισμένα στην επιφάνεια εξαιτίας της σύλησης του τάφου, να ήταν της ίδιας φύσεως, ή να αποτελούν προγενέστερες ταφές, οι οποίες απομακρύνθηκαν για την νεότερη χρήση του ταφικού θαλάμου. Όσον αφορά τους δύο σκελετούς, της γυναίκας και του άνδρα που βρέθηκαν στον λάκκο I, βασιζόμενοι στον πλούσιο χαρακτήρα των κτερισμάτων θεωρήθηκαν βασιλικό ζευγάρι, και με βάση την θέση τους μπορούμε να πούμε με σιγουριά πως θάφτηκαν την ίδια χρονική στιγμή, ενώ η πριγκίπισσα θάφτηκε, κατά πάσα πιθανότητα, νωρίτερα (Persson 1931).

iii. Άργος. Μυκηναϊκό φρέαρ (1200-1100 π.Χ.)

Το 1971 στο Άργος έλαβαν χώρα, σε μια ιδιωτική έκταση, σωστικές ανασκαφές υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου Χαράλαμπου Κρίτζα. Στους νότιους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία, και περίπου 210 μ. νοτιοδυτικά από τον θολωτό τάφο στη Τίρυνθα βρέθηκε ένα πηγάδι. Το φρέαρ ήταν χτισμένο με ξερολιθιά και το πάχος του τοιχώματος είναι 0,74 μ.. Η διάμετρος του είναι 1,35-1,40 μ. ενώ το βάθος του 7,35 μ.. Αρχικά λειτούργησε ως πηγάδι έως τις αρχές της ΥΕ IIIΓ περιόδου, όμως φαίνεται πως ύστερα στέρεψε, με αποτέλεσμα η χρήση του και η "ταυτότητά" του να αλλάξει εντελώς.

Κατά τα πρώτα στάδια της ανασκαφής εντός του φρέατος, η κύρια σύσταση του περιεχομένου αποτελούνταν από χώμα και όστρακα, σε βάθος όμως 4 μ. έγινε μια ανακάλυψη που δεν περίμεναν οι αρχαιολόγοι. Εκεί λοιπόν βρέθηκαν τα πρώτα ανθρώπινα κρανία και γενικότερα οστά. Συνεχίζοντας προς τα κάτω βρέθηκαν τόσα σκελετικά υπολείμματα ώστε να αντιστοιχούν σε περίπου 20 άτομα. Από τα κρανία που βρέθηκαν, μπόρεσαν να αποκατασταθούν τα 16, εκ των οποίων 10 ήταν άντρες και 6 γυναίκες. Τρεις από αυτούς τους σκελετούς άνηκαν σε παιδιά 1-5 ετών ενώ οι υπόλοιποι σε άτομα 26-80 ετών. Φαίνεται λοιπόν πως οτιδήποτε οδήγησε τους ανθρώπους αυτούς στο θάνατο, έπληξε όλο το φάσμα των ηλικιών. Οι νεκροί δεν ήταν θαμμένοι εντός του φρέατος, αντιθέτως συμπεραίνεται πως ρίχτηκαν εντός αυτού καθώς άλλοι βρέθηκαν σε ύπτια θέση με τα χέρια στην ανάταση, άλλοι πρηνείς και άλλοι με λυγισμένα κατά αφύσικο τρόπο τα άκρα. Ανάμεσα στα ανθρώπινα οστά βρέθηκαν επίσης ζωικά. Συγκεκριμένα ένα άλογο, ένας σκύλος, χοίροι, βοοειδή και ίσως αιγοπρόβατα τα οποία χρονολογήθηκαν στον 13ο-12ο αι. π.Χ..

Οι εικασίες που ειπώθηκαν ως προς τον λόγο που αφέθηκαν έτσι οι νεκροί καθώς και για τον θάνατό τους ποικίλλουν. Δύο από τις θεωρίες που ανέφερε ο Κρίτζας όμως αμέσως απέκλεισε ήταν πως είτε ήταν δούλοι, είτε πως το πηγάδι χρησιμοποιήθηκε ως θυσιαστικός λάκκος. Άλλες θεωρίες που επίσης αποκλείστηκαν ήταν πως οι νεκροί αποτελούσαν θύματα πολέμου, λοιμού ή αστιτίας. Φυσικά, διατήρησε κάποιες αμφιβολίες καθώς δεν έχουν μελετηθεί ακόμα αναλυτικά τα ζωικά οστά, επομένως δεν μπορούμε να έχουμε μια καθαρή εικόνα για το τι συνέβη στο Άργος στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

B. Ιστορικοί Χρόνοι

i. Αρκαδία. Λύκαιον Όρος. Ταφή σε βωμό (ΠΓ)

Το Λύκαιο Όρος είναι βουνό της Αρκαδίας με ψηλότερη κορυφή τον Προφήτη Ηλία, ή αρχαία Κρητέα, σε υψόμετρο 1.421μ.. Σύμφωνα με την μυθολογία, πιστεύεται πως εκεί κατέφυγε η Ρέα ώστε να γεννήσει τον Δία και να τον σώσει από τον Κρόνο, ο οποίος καταβρόχθιζε τα παιδιά του.

Στους πρόποδες του όρους αυτού τελούνταν αθλητικοί αγώνες προς τιμήν του Λυκαίου Διός, τα λεγόμενα Λύκαια. Στην κορυφή λοιπόν, χτίστηκε βωμός, όπου σύμφωνα με τον Πausanias (VIII.2) γίνονταν θυσίες ζώων αλλά και ανθρώπων. Από την εύρεση οστών κυρίως αιγών και προβάτων αποδεικνύεται η λατρευτική δραστηριότητα από τον 16ο αιώνα έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους. Για τις θυσίες ανθρώπων όμως, δεν υπήρχαν αρχαιολογικά τεκμήρια, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα.

Τον Αύγουστο του 2016, η Αμερικανική Σχολή κλασικών σπουδών της Αθήνας, υπό τον Ντέιβιντ Γκίλμαν Ρομάνο και τον Μιχάλη Πετρόπουλο, έκανε μια ενδιαφέρουσα ανακάλυψη. Εντός του βωμού του Δία, όπου βρίσκεται στην κορυφή του όρους, βρέθηκε ένας ανθρώπινος σκελετός που σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε στο ίδιο στρωματογραφικό επίπεδο, χρονολογείται στον 11ο αιώνα π.Χ.. Εκείνη την περίοδο που εναποτέθηκε ο νεκρός, ο βωμός ήταν σε λειτουργία. Ήταν θαμμένος μέσα σε ένα όρυγμα, επενδυμένο στις μακρές παρειές του με λαξευμένους λίθους, μήκους 1,52 μ.. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α-Δ. Το κρανίο του νεκρού λείπει, όμως εντοπίστηκε η κάτω γνάθος του. Στο κεντρικό σημείο της ταφής, η λεκάνη του νεκρού είχε καλυφθεί από λαξευμένους λίθους. Ο νεκρός από μια πρώτη ανάλυση φαίνεται πως ήταν νεαρός, εφηβικής ηλικίας, δεν γνωρίζουμε όμως ακριβώς την ηλικία αλλά ούτε και το φύλο του (Bremmer 2007).

Η τοποθεσία της ταφής του και ο προσανατολισμός του ορύγματος, παρακινεί τους αρχαιολόγους να μελετήσουν διεξοδικά την περίπτωση καθώς και να κάνουν

αναλυτική μελέτη των οστών του συγκεκριμένου ατόμου. Οι ανασκαφές θα συνεχιστούν έως το 2020, όπου ενδέχεται να βρεθούν περισσότερα ευρήματα που επιβεβαιώνουν τα λεγόμενα του Πausanias.

ii. Λευκαντί (Εύβοια). Τούμπα. Δίδυμος τάφος "ηρώου" (περ. 950 π.Χ.)

Το 1981, η Βρετανική Σχολή Αθηνών σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων, διεξήγαγε ανασκαφικές εργασίες στη νεκρόπολη της Τούμπας, στο Λευκαντί Εύβοιας. Εκεί ανασκάφηκε ένα πρωτόγνωρο κτίριο, το οποίο χρονολογείται στην ΠρΓ περίοδο, και συγκεκριμένα γύρω στα 950 π.Χ.. Πρόκειται για ορθογώνιο κτίσμα, με προσανατολισμό Α-Δ, όπου στην Α βρίσκεται η είσοδος και στην Δ το κτίσμα καταλήγει σε αψιδωτό. Το εσωτερικό του χωρίζεται σε τρία μέρη, εκ των οποίων το κεντρικό αποτελεί το μεγαλύτερο, με μήκος 22 μ.. Η χρήση του κτιρίου είναι αμφιλεγόμενη και πολλοί μελετητές έχουν εκφέρει την άποψή τους. Στοιχείο που περιπλέκει την εξαγωγή συμπεράσματος αποτελούν οι ταφές που βρέθηκαν στο κεντρικό δωμάτιο.

Σε αυτό ανακαλύφθηκαν δύο ταφικοί λάκκοι με εξαιρετικά πλούσια κτερίσματα. Στον πρώτο λάκκο, που ανασκάφηκε στην Ν πλευρά του χώρου, και είχε διαστάσεις 2,20x2,70 μ., βρέθηκαν δύο ανθρώπινοι σκελετοί. Ο ένας άνηκε σε άνδρα, ο οποίος είχε ενταφιαστεί με τις πρακτικές της πυράς και ύστερα τα οστά του εναποτέθηκαν σε κυπριακό χάλκινο κρατήρα. Ήταν κτερισμένος με σιδερένιο ξίφος, και άλλα αντικείμενα πολεμικού χαρακτήρα. Ο δεύτερος σκελετός, ο οποίος βρέθηκε αυτοτελής με το κεφάλι προς τη Δ, άνηκε σε γυναίκα, επίσης πολύ πλούσια κτερισμένης (Οικονόμου 2012). Βρέθηκε με τα πόδια της σταυρωμένα και τα χέρια της επίσης σταυρωμένα και ακουμπισμένα στο στομάχι της. Εκτός από τα χρυσά κοσμήματα που την στόλιζαν, τα στήθη της ήταν καλυμμένα με χρυσούς δίσκους, και βρέθηκε και ένα μικρό σιδερένιο μαχαίρι στο ύψος της κεφαλής της (Porham 1982). Στον βόρειο λάκκο, με διαστάσεις 1,90x2,40 μ., βρέθηκαν δύο ολοκληρωμένοι σκελετοί αλόγων.

Υιοθετήθηκε από σχεδόν όλους του μελετητές πως η ταφή του ζευγαριού έγινε την ίδια χρονική στιγμή. Μάλιστα, ο Porham αναφέρει πως η στάση στην οποία βρέθηκε η γυναίκα, καθώς και το γεγονός πως βρέθηκε μαχαίρι δίπλα στο κεφάλι της, υποδηλώνουν πως πρόκειται για άλλο ένα suttee (Porham 1982). Δηλαδή πως η γυναίκα θανατώθηκε στην τελετή πυράς του ανδρός της ώστε να τον ακολουθήσει στον θάνατο. Επίσης η εύρεση των αλόγων στον βόρειο λάκκο, σύμφωνα με τον Garland, υποδηλώνουν την θυσία των αλόγων που μετέφεραν τη σωρό του πολεμιστή ως τον τάφο, προς τιμήν του (Οικονόμου 2012).

Όσον αφορά την χρήση του κτιρίου, οι απόψεις διαφέρουν και ποικίλλουν. Ο Porham θεώρησε πως πρόκειται για ιερό, καθώς δεν υπάρχουν τεκμήρια καθημερινής χρήσης του κτιρίου. Από την άλλη ο Waele υποστηρίζει πως το κτίριο είχε πρώτα οικιακή χρήση και ύστερα μετατράπηκε σε "Ηρώο" (Waele 1998). Οποιαδήποτε χρήση και να είχε, μετά την ταφή του ζευγαριού, το κτίσμα καλύφθηκε με τύμβο υποδηλώνοντας πλέον ξεκάθαρα τον ταφικό του χαρακτήρα.

iii. Αγορά Αθηνών. Φρέαρ (Πρώιμη Εποχή Σιδήρου)

Στους Βόρειους πρόποδες της Ακρόπολης Αθηνών, το 1959 ανακαλύφθηκε από τον Eugene Vanderpool ένα πηγάδι διαμέτρου 1 μ.. Η ανακάλυψη αυτή καθαυτή δεν θα ήταν τόσο ιδιαίτερη εάν δεν είχε βρεθεί μέσα ένας απομονωμένος ανθρώπινος σκελετός. Μετά την ανακάλυψη αυτή ξεκίνησε συστηματική μελέτη του τάφου από την Evelyn Lord Smithson και τα σκελετικά υπολείμματα από τον Lawrence Angel. Η ταφή αυτή είναι ιδιαίτερα ξεχωριστή και χωρίς προηγούμενο στον ελλαδικό χώρο και χρονολογήθηκε στα 900- 850 π.Χ..

Μέσα στο φρέαρ, το οποίο ονομάστηκε από τους αρχαιολόγους τάφος U-V 19:1α, 1,5 μ. κάτω από το ανώτερο εκτεθειμένο σημείο, βρέθηκαν αποσπασματικά τμήματα σκελετού, που άνηκαν σε μεσήλικα άνδρα ύψους 1,69 μ.. Τα μηριαία οστά βρίσκονταν σε παράλληλη θέση με την σπονδυλική στήλη, κάνοντας σίγουρο το γεγονός πως ο νεκρός θάφτηκε σε συνεσταλμένη στάση και δεν ρίχτηκε άτακτα εντός του φρέατος. Το μόνο κτέρισμα που βρέθηκε ήταν ένα κύπελλο. Ο σκελετός είχε πολύ εμφανή σημάδια από τραυματισμούς και ασθένειες, γεγονός που

παραπέμπει σε εξαιρετικά βίαιο θάνατο. Συγκεκριμένα, στη αριστερή μεριά του κρανίου βρέθηκαν βαθιά κατάγματα και η σπονδυλική του στήλη είχε σπάσει σε διάφορα σημεία, όμως είχαν επουλωθεί τα τραύματα του κατά την διάρκεια της ζωής του. Τα τραύματα και οι ασθένειες στην πλάτη του υποδεικνύουν πως στη διάρκεια της ζωής του, ο συγκεκριμένος νεκρός έκανε χειρωνακτική, κουραστική δουλειά και μια επίπονη σωματικά ζωή. Είχε εύσωμους τένοντες και οστεοαρθρικές βλάβες στους ώμους και στο λαιμό που προσδίδουν έντονη δραστηριότητα του κορμού. Μετά όμως από ανάλυση των τραυμάτων, ανακαλύφθηκε πως το κρανιακό τραύμα ήταν πολύ πιο σοβαρό από τα κατάγματα συμπίεσης που βρέθηκαν στο 1ο και 3ο οσφυϊκό σπόνδυλο.

Το σημείο της κάκωσης, δείχνει πως το χτύπημα τραυμάτισε και το αριστερό ζυγωματικό του. Η πλούσια ύπαρξη αγγείων του ιστού στο συγκεκριμένο σημείο, προκαλεί μεγάλη απώλεια αίματος, όμως προκαλεί επίσης ταχεία επούλωση. Από το χτύπημα αυτό είναι πιθανό να δημιουργήθηκαν μολύνσεις στον έξω-κρανιακό ιστό. Ο κροταφικός του μυς επίσης είναι πιθανό να τραυματίστηκε επηρεάζοντας τη μάσηση του, καθώς και τη γενικότερη λειτουργία του κάτω σιαγόνα. Η προηγμένη οδοντική φθορά στην αριστερή πλευρά επιβεβαίωσε αυτή την παρατήρηση. Το τραύμα δεν περιορίζεται μόνο στο σημείο της πρόσκρουσης. Εγκεφαλικές κακώσεις και ρήξεις βρέθηκαν και στο απέναντι σημείο του κρανίου ήταν όμως πιο ήπιες.

Οι αρχαιολόγοι ασχολήθηκαν όμως και με τα προβλήματα που μπορεί να προκάλεσαν αυτά τα τραύματα στην καθημερινή του ζωή. Η ρήξη αγγείων μπορεί να προκαλέσει ενδο-κρανιακή αιμορραγία στον επισκληρίδιο ή υποσκληρίδιο χώρο, καθώς και ενδο-εγκεφαλική αιμορραγία στον ίδιο τον εγκεφαλικό ιστό. Η συσσώρευση του αίματος στη μορφή αιματώματος μπορεί να προκαλέσει συμπίεση του εγκεφάλου και σε μετέπειτα στάδιο κήλη που οδηγεί στο θάνατο. Επίσης προκαλεί κυτταρική νέκρωση και οίδημα. Όλα αυτά σε συνδυασμό, προκαλούν μόνιμη νευρολογική ζημιά. Δεν αποκλείεται λοιπόν, ο άνδρας AA 288 να έπασχε από επιληπτικές κρίσεις, φρενίτιδα ή/και πρόβλημα στην ομιλία, δηλαδή αφασία.

Το γεγονός πως και τα δύο τραύματα επουλώθηκαν σημαίνει πως κατά πάσα πιθανότητα αυτά έγιναν ταυτόχρονα. Ο τρόπος φυσικά μένει άγνωστος, όμως ο Παπαδόπουλος θεωρεί πως προκλήθηκαν είτε από πτώση από ύψωμα, είτε από

κάποια διαπροσωπική διαμάχη. Συγκεκριμένα, εάν προκλήθηκαν από διαπροσωπική διαμάχη, ο αντίπαλος ήταν δεξιόχειρας και το όπλο που χρησιμοποιούσε ήταν κάποιο ρόπαλο ή κάποιο σπαθί (Little & Paradosoulous 1998).

iv. Ελεύθερνα (Κρήτη). Τάφος δειροτομηθέντα (τέλη 8ου αι. π.Χ.)

Η αρχαία Ελεύθερνα βρίσκεται στην Κρήτη, συγκεκριμένα 30 χλμ. ΝΑ του Ρεθύμνου. Εκεί βρίσκεται ο λόφος του Πρινέ, ανάμεσα σε δύο χείμαρρους που σχηματίζουν φυσική οχύρωση. Στην Δυτική πλαγιά αυτού του λόφου αποκαλύφθηκε το 1985, από τον αρχαιολόγο Ν. Σταμπολίδη, ένα νεκροταφείο-κρεματόριο όπως ονομάστηκε, καθώς περιείχε κυρίως πυρές και πιθοταφές. Η καύση γενικότερα, είναι η κύρια πρακτική ταφής κατά τον 9ο-8ο αιώνα π.Χ.. Από τα ευρήματα που βρέθηκαν στην Ελεύθερνα, συμπέραναν οι αρχαιολόγοι, πως το νεκροταφείο λειτούργησε από το 900-570 περίπου π.Χ.. Σε μια από τις πυρές, ο Σταμπολίδης έκανε μια ανακάλυψη που επιβεβαίωσε την πρακτική των ταφικών εθίμων που μας περιγράφει ο Όμηρος, στα γεωμετρικά χρόνια.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ταφικής πυράς αποτελεί η ταφή του Πατρόκλου όπως την περιέγραψε ο Όμηρος στην Ιλιάδα. Σε αυτήν ο Αχιλλέας, προς τιμήν του φίλου του και μεγάλου πολέμαρχου, θυσιάζει ταύρους, πρόβατα, γίδες, χοίρους, καθώς και 12 αρχοντόπουλα των Τρώων (Ψ.175). Στην πραγματικότητα, δεν υπήρχαν τεκμήρια για την τέλεση ανθρωποθυσιών προς τιμήν κάποιου στρατηγού, έως την ανασκαφή του νεκροταφείου της Ελεύθερνας.

Η ταφική πυρά αποτελείται από μια ξύλινη κατασκευή από κορμούς δέντρων πάνω στην οποία τοποθετούνταν ο νεκρός με τα κτερίσματα του και καίγονταν στους 800-1000 °C. Ύστερα συνέλλεξαν τα οστά, τα τοποθετούσαν σε τεφροδόχα αγγεία και στο σημείο της πυράς ύψωναν τύμβο. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, η πυρά 11/90-91 άνηκε σε έναν πολεμιστή και, κατά πάσα πιθανότητα την σύντροφό του. Ο δεύτερος σκελετός ήταν αρκετά κατεστραμμένος ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα ως προς το φύλο και την ηλικία. Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί ένας σκελετός στο ΒΔ άκρο της πυράς. Άνηκε σε ένα γεροδεμένο άνδρα 30-40 ετών,

ύψους περίπου 1,70μ., ο οποίος βρέθηκε ακέφαλος. Το μεγαλύτερο μέρος του σκελετού ήταν άκαυτο, γεγονός που δείχνει πως ο νεκρός δεν άνηκε στην πυρά. Η θέση του, η μηννοειδής στάση του και το γεγονός ότι δεν είχε κτερίσματα, οδήγησε τους αρχαιολόγους στο συμπέρασμα πως ο συγκεκριμένος άνδρας δεν είχε πεθάνει από φυσικά αίτια, αλλά βρήκε, αντιθέτως, βίαιο θάνατο. Την άποψη αυτή, ενισχύουν τα ευρήματα που βρέθηκαν δίπλα στον νεκρό, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο, μια ακονόπετρα και ένας σιδερένιος πέλεκυς. Έτσι οι αρχαιολόγοι έκαναν τρεις εικασίες για την φύση του θανάτου αυτού του ατόμου. Πρόκειται είτε για απλή εκτέλεση, είτε για τελετουργική εκδίκηση, είτε για θυσία εξιλασμού (Σταμπολίδης 1996. Σταμπολίδης 2004).

v. Δέλτα Φαλήρου. Δεσμώτες (7ος αι. π.Χ.)

Η ανασκαφή στο Δέλτα του Φαλήρου ξεκίνησε το 1860 από τον Μπουρνιά ως "αρχαιοκαπηλική", εξελίχθηκε όμως σε επίσημη ανασκαφή όταν πήρε άδεια από την Αρχαιολογική Εταιρία. Ύστερα, το 1911, η Αρχαιολογική Υπηρεσία πήρε τα ηνία βάζοντας επικεφαλή τον Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη. Το 1915 ανέλαβε ο Στρατής Πελεκίδης, ο οποίος έκανε τις πρώτες εξαιρετικά σημαντικές ανακαλύψεις στον χώρο, αποκαλύπτοντας 87 ταφές ορίζοντας την περιοχή ως νεκρόπολη. Τέλος, το 2012-13, στο πλαίσιο κατασκευής του "Κέντρου Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος", ξεκίνησαν σωστικές ανασκαφές υπό την επίβλεψη της Στέλλας Χρυσουλάκη, η οποίες συνεχίζονται μέχρι σήμερα.

Η νεκρόπολη του Φαλήρου έχει έκταση τουλάχιστον 240.000 τ.μ., αποτελώντας την μεγαλύτερη νεκρόπολη της Αττικής, εκ των οποίων έχουν εκσκαφτεί τα 3.000 τ.μ.. Εντός αυτής της έκτασης, έχουν αποκαλυφθεί συνολικά 1.063 τάφοι, που αποτελούνται από 587 λακκοειδείς, 358 εγχυτρισμούς, 88 ταφικές πυρές, 11 πήλινες λάρνακες, 9 κιβωτιόσχημους, και 1 ταφή εντός ξύλινης βάρκας που χρησιμοποιήθηκε σαν φέρετρο. Στην πλειονότητά τους όμως φαίνεται πως οι ταφές αφορούσαν βίαιους θανάτους κοινωνικού χαρακτήρα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σύμφωνα με τα ευρήματα, φαίνεται πως η νεκρόπολη λειτούργησε σχεδόν τέσσερις αιώνες (8ος-4ος αι. π.Χ.), καθώς και το ότι χρησιμοποιήθηκε από

διάφορες κοινότητες και κοινωνικές τάξεις. Εκεί θάβονταν όχι μόνο κάτοικοι της Αττικής αλλά και ταξιδιώτες και άτομα των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, σε αντίθεση με το νεκροταφείο του Κεραμεικού όπου θάβονταν άτομα από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Οι πολυάριθμες και πολύμορφες ταφές αυτής της νεκρόπολης μπορούν να μας δώσουν πολλά στοιχεία όσον αφορά στα ήθη, έθιμα, διατροφή, υγεία, κοινωνική διαστρωμάτωση κ.α. των ανθρώπων της εποχής. Θα συγκεντρωθούμε όμως σε μια περίπτωση η οποία αποτέλεσε και την πιο ιδιαίτερη.

Το 1915 ο Πελεκίδης ανακάλυψε μια ομαδική ταφή αποτελούμενη από 18 νεκρούς, με έντονα σημάδια βασανισμού, την οποία ανακάλυψη συνέχισε και εμπλούτισε με νέα στοιχεία η Χρυσουλάκη. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Β-Ν ακολουθώντας την αρχαία ακτογραμμή, εντός του οποίου βρέθηκαν συνολικά περισσότεροι από 80 σκελετοί, σε βάθος 2,5 μ.. Πρόκειται για πολυάνδριο που βρέθηκε στο Ν τμήμα του σκάμματος και αποτελείται από νέους, καλοζωισμένους άνδρες οι οποίοι θάφτηκαν με κλοιούς στα χέρια. Ο τελευταίος μάλιστα που βρέθηκε έχει κλοιούς και στα πόδια συνδέοντας, πλέον με σιγουριά, τους συγκεκριμένους νεκρούς με αυτούς που είχε ανακαλύψει ο Πελεκίδης έναν αιώνα πριν (Χρυσουλάκη 2012).

Στην αρχαιότητα υπήρχαν τρεις νόμιμοι τρόποι με τον οποίο θανάτωναν τους κατάδικους στην περιοχή της Αθήνας: η πόση κώνειου, η ρίψη σε βάραθρον (π.χ. Καιάδας) και τέλος ο αποτυμπανισμός. Στην συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε ο τρίτος τρόπος ώστε να τιμωρηθούν τα άτομα αυτά. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, οι καταδικασμένοι δένονταν με σιδερένιους κλοιούς, συνολικά πέντε (2 στα πόδια, 2 στα χέρια και έναν στο λαιμό), σε ξύλινες, πλατιές σανίδες που ονομάζονταν "τύμπανα", οι οποίες με την σειρά τους στερεώνονταν κάθετα στο έδαφος. Ύστερα αφήνονταν εκεί χωρίς παροχή νερού ή τροφής έως ότου να ξεψυχήσουν (Βελισσαροπούλου 1984). Παρόλο που θανατώθηκαν με αυτό τον βίαιο τρόπο, η ταφή δεν είναι ατιμωτική καθώς βρέθηκαν μερικά κτερίσματα, όπως για παράδειγμα οινοχόες. Με βάση τη κεραμική, ο τάφος χρονολογήθηκε στον 6ο-7ο αι. π.Χ. (Λογοθέτη 2013).

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, οι νεκροί ή αλλιώς αποτυμπανισμένοι, συνδέθηκαν με το Κυλώνειον Άγος. Ο Κύλωνας ήταν ένας ευγενής και ολυμπιονίκης,

ο οποίος προσπάθησε να καταλάβει την Ακρόπολη των Αθηνών με την βοήθεια του θείου του, Τυράννου των Μεγάρων Θεαγένη. Το 632 π.Χ. προσπάθησε να φέρει εις πέρας τον σκοπό του, απέτυχε όμως μετά από παρέμβαση του τότε άρχοντα Αθηνών, Μεγακλή, ο οποίος ανάγκασε τους οπαδούς του Κύλωνα να καταφύγουν στον βωμό της Πολιάδος Αθηνάς όπου θα ήταν προστατευμένοι. Οι οπαδοί όμως του Μεγακλή, παραβιάζοντας την εντολή του άρχοντά τους φόνευσαν τους ακόλουθους του Κύλωνα, προκαλώντας την κατακραυγή των Αθηναίων καθώς και μια σειρά από δεινά που ονομάστηκαν Κυλώνειον Άγος (Αντωνόπουλος 2016).

Έτσι λοιπόν, εξαιτίας της χρονολογίας του τάφου καθώς και του τρόπου θανάτωσης, οι νεκροί συνδέθηκαν με τους οπαδούς του Κύλωνα. Το γεγονός πως δεν θάφτηκαν ατιμωτικά συνδέεται με τους νόμους του Σόλωνα όπου απαίτησε να περάσουν από δικαστήριο οι υπαίτιοι του εγκλήματος, το οποίο με την σειρά του αποφάσισε να θαφτούν οι νεκροί, έξω από τα όρια της πόλης.

vi. Σπάρτη. Καιάδας, βάραθρον (5ος αι. π.Χ.)

Πολλές ιστορίες ή καλύτερα μύθοι έχουν ακουστεί ανά τα χρόνια για τον λεγόμενο Καιάδα. Τις αρχές του μύθου τις βρίσκει κανείς στην λάθος "μετάφραση" των λεγόμενων του Πλάτωνα στην Πολιτεία, όπου και γίνεται λόγος για ρίψη ασθενικών παιδιών σε βάραθρο. Βέβαια αναφερόταν στην αρχαία Αθήνα και όχι την Σπάρτη. Για την Σπάρτη αναφέρεται στον Βίο του Λυκούργου από τον Πλούταρχο, πως οι Σπαρτιάτες οδηγούσαν τα βρέφη τα οποία όμως είχαν βαριές δυσμορφίες, σε μια επιτροπή γερόντων, και εάν αυτοί έκριναν πως το παιδί δεν θα γινόταν χρήσιμος πολίτης, το οδηγούσαν στους Αποθέτες, ένα βάραθρο στον Ταΰγετο, ώστε να πεθάνει. Έτσι ταυτίστηκε ο Καιάδας με αυτό το βάραθρο, οι αρχαιολογικές ανασκαφές όμως έδωσαν άλλα στοιχεία και διέψευσαν αυτό τον μύθο.

Το σπηλαιοβάραθρο του Καιάδα βρίσκεται κοντά στο χωριό Τρύπη, 10 χλμ. δυτικά της Σπάρτης. Η γνώση για ύπαρξη ανθρώπινων οστών στην συγκεκριμένη θέση υπήρχε, η πρώτη όμως συστηματική ανασκαφή έγινε από τον Πέτρο Θέμελη το 1983, όπου εξερευνήθηκε τμήμα του, συγκεκριμένα 50 μ. μήκος, με κλίση 35°-

50°. Η είσοδος του έχει διάμετρο 0,5μ. και έχει επιχρωματωθεί. Ανάμεσα λοιπόν σε πέτρες και όγκους ασβεστόλιθου βρέθηκαν τα πρώτα θραύσματα ανθρώπινων οστών, καθώς και επίχωση πάχους 3 μ. που αποτελούνταν επίσης από ανθρώπινα οστά. Μετά από ανθρωπολογικές έρευνες, εξήχθη το συμπέρασμα πως τα οστά άνηκαν και σε άνδρες και σε γυναίκες, αν και οι τελευταίες ήταν λιγότερες, και μπορεί να γίνει αναφορά σε 17 άτομα τουλάχιστον. Οι ηλικίες κυμαίνονται κυρίως ανάμεσα σε 20-30 ετών, όμως βρέθηκαν και δύο άτομα ηλικίας 30-40, καθώς και ένα παιδί 10 ετών περίπου. Επίσης μερικοί από αυτούς βρέθηκαν με σιδερένια δεσμά, στοιχείο που δίνει πληροφορίες για την ταυτότητα των νεκρών. Ενδιαφέρουσα ανακάλυψη αποτελεί το θραύσμα ενός κρανίου πάνω στο οποίο ήταν καρφωμένη μια χάλκινη αιχμή βέλους μήκους 4εκ.. Προφανώς το συγκεκριμένο άτομο βρήκε βίαιο θάνατο. Τέλος από την θέση στην οποία βρέθηκαν τα οστά, καθώς και από την ποσότητά τους, φαίνεται πως ρίφθηκαν ολόκληροι οι σκελετοί και όχι ελεύθερα, μεμονωμένα οστά. Με αυτό τον τρόπο συμπεραίνουμε πως είτε ρίχνονταν ζωντανοί, είτε μετά τον θάνατό τους, πριν όμως την αποσύνθεση της σάρκας τους. Σκελετικά υπολείμματα βρέθηκαν επίσης σε εσοχές σε ψηλό επίπεδο σε σχέση με τους υπόλοιπους. Θεωρείται πως ανήκουν σε άτομα τα οποία ρίχθηκαν ζωντανά και αναρριχήθηκαν, σε μια αποτυχημένη προσπάθεια να βρουν την έξοδο και να σωθούν.

Από τα στοιχεία αυτά, οι μελετητές συμπέραναν πως το βάραθρο αυτό χρησιμοποιήθηκε για να κατακρημνίσουν καταδικασμένους σε θάνατο, κακούργους, ιερόσυλους και προδότες (Θέμελης 1985).

vii. Αθήνα. Κεραμεικός. Ομαδική ταφή (τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.).

Με αφορμή την επέκταση του μετρό στην Αθήνα από το 1993-98, έγιναν σωστικές ανασκαφές, καθώς τα αρχαιολογικά ευρήματα ήταν μεγάλης ποσότητας και ποικιλίας. Στον σταθμό του Κεραμεικού, υπό την επίβλεψη της Δρ. Θεοδώρας Καραγιωργας και της Λιάνας Παρλαμά βρέθηκε ένας ομαδικός τάφος.

Ο τάφος ήταν παραλληλόγραμμος, με μήκος 6,5 μ. και βάθος 1,6μ. ύστερα από 4,3 μ. βάθος από την επιφάνεια. Οι πρώτοι σκελετοί εμφανίστηκαν στην ανατολική πλευρά του τάφου και γρήγορα οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν τα πέντε διαφορετικά στρώματα σκελετικών αποθέσεων που βρίσκονταν από κάτω. Στην νότια πλευρά ο τάφος διακόπτεται από κεραμοσκεπείς τάφους που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ., ενώ στα δυτικά βρέθηκαν ίχνη πυράς. Στον πυθμένα του τάφου, οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε εκτεταμένη θέση και φαίνεται πως υπήρχε χώμα ανάμεσά τους, ενώ στα ανώτερα στρώματα φαίνεται πως η απόθεση γινόταν βιαστικά και με σχετική αταξία. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου, στον πυθμένα, βρέθηκαν 30 ανθρώπινα κρανία τα οποία προέρχονταν από πρωιμότερες ταφές οι οποίες διαταράχθηκαν από την συγκεκριμένη ομαδική ταφή. Σε αυτό το σημείο βρέθηκε ο σκελετός ενός άνδρα που είχε τοποθετηθεί σε μια κοιλότητα σε ημι-όρθια θέση.

Συνολικά οι νεκροί αποτελούνταν από 89 άντρες και γυναίκες, τοποθετημένους σε εκτεταμένη θέση ή παίρνοντας την κλίση των παρειών του λάκκου, καθώς και από οκτώ εγχυτρισμούς παιδιών, τα οποία σε αντίθεση με την βιαστική και απρόσεκτη ταφή των ενήλικων φαίνεται πως είχαν δεχθεί ειδική φροντίδα. Υπολογίζεται πως αρχικά ο τάφος φιλοξενούσε 150 άτομα, οι αρχαιολόγοι όμως ανακάλυψαν πως ο τάφος είχε υποστεί πέντε αρχαίες συλήσεις καθώς τα ανώτερα στρώματα είχαν καταστραφεί, επομένως είναι αδύνατο να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των νεκρών και των κτερισμάτων, τα οποία είναι απλά και περιορίζονται σε 30 μικρά αγγεία. Χρονολογήθηκαν στα 430-20 π.Χ., δηλαδή κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, γεγονός που οδήγησε τους μελετητές σε ένα σημαντικό συσχετισμό.

Η χρονολογία των αγγείων, ο αριθμός των νεκρών και ο άτακτος και βιαστικός τρόπος ταφής τους συνάδει με μια εποχή στην οποία κυριαρχεί ο πανικός των επιζώντων. Έτσι η συγκεκριμένη ταφή συσχετίστηκε με τον λοιμό που μάζιζε την Αθήνα τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου, το 430-426 π.Χ. (Baziatoroulou- Valavani 2002). Άλλοι αρχαιολόγοι, όπως η Kurtz και ο Boardman, έρχονται να στηρίξουν αυτή την υπόθεση, λέγοντας πως στην Κλασική Εποχή, τα λιγοστά παραδείγματα που έχουμε από ομαδικές ταφές έγιναν κάτω από κρίσιμες συνθήκες. Υπάρχουν βέβαια και άλλοι που θεωρούν πως τα θύματα του λοιμού δεν θα μπορούσαν να περιορίζονται σε περίπου 150 άτομα που βρέθηκαν μόνο σε αυτό

τον τάφο. Την απάντηση σε αυτή την ένσταση μας την δίνει ο Θουκυδίδης, ο οποίος αναφέρει πως άλλοι θάβονταν, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση, και άλλοι καίγονταν. Επομένως τα δείγματα που έχουμε είναι λιγοστά, δεν παύουν όμως να είναι από τα πιο σημαντικά ιστορικά ευρήματα που έχουν ανακαλυφθεί.

viii. Χαλκιδική. Δεσμώτες Ακάνθου (4ος αι. π.Χ.)

Η αρχαία Άκανθος βρίσκεται στην σημερινή Ιερισσό της Χαλκιδικής, το νεκροταφείο του οποίου ανασκάφηκε στο διάστημα μεταξύ του 1971- 1984. Οκτώ από τις εκατοντάδες ταφές που ανασκάφηκαν κίνησαν το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων, καθώς οι νεκροί που βρέθηκαν είχαν πέδας στα πόδια τους. Οι ταφές αυτές χρονολογούνται στο τέλος του 4ου και τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ..

Αρχικά αξίζει να αναφερθεί πως και οι οκτώ ταφές ανήκαν σε άντρες. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Φάκλαρη, οι πέδες στα πόδια ήταν όλες σιδερένιες και αποτελούνταν είτε από σιδερένια στελέχη κυκλικής διατομής, είτε από μεγάλα ταινιωτά ελάσματα πάχους 0,01-0,02 μ.. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 0,08-0,095 μ. και το πλάτος τους από 0,032-0,065 μ.. Άλλα κοινά μεταξύ αυτών των οκτώ νεκρών είναι πως όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες, πως έζησαν την ίδια χρονική περίοδο, είχαν ίδια αντιμετώπιση από τους πολίτες της Αρχαίας Ακάνθου, ότι θάφτηκαν εντός του νεκροταφείου και όχι σε κάποιο σημείο εκτός πόλεως, πως δεν πέθαναν από τα ίδια αίτια, καθώς και το γεγονός ότι ο τρόπος ενταφιασμού δεν διέφερε από τους υπόλοιπους άνδρες που ήταν θαμμένοι στο νεκροταφείο. Το ενδιαφέρον ζήτημα όμως που προβλημάτισε τους αρχαιολόγους ήταν η ταυτότητα των νεκρών. Η Σαββοπούλου έθεσε τρεις πιθανές εκδοχές. Η πρώτη είναι πως οι νεκροί κατά την διάρκεια της ζωής τους ήταν δούλοι. Στην εικασία αυτή ο Φάκλαρης διαφωνεί, λέγοντας πως αν όντως ήταν δούλοι, οι περιπτώσεις των δεσμωνών θα ήταν πιο μαζικές και εάν υποθέσουμε πως ήταν δούλοι των μεταλλείων του χρυσού και του αργύρου που υπήρχαν στην ευρύτερη περιοχή, θα έπρεπε να είναι θαμμένοι στα νεκροταφεία των μεταλλείων και όχι των πόλεων. Δεύτερη ταύτιση της Σαββοπούλου αναφέρεται σε άτομα με ψυχικές ασθένειες ή επιληπτικές τάσεις. Σε αυτή την περίπτωση ο Φάκλαρης υποστηρίζει πως με τον

θάνατό τους ή την θεραπεία της ασθένειας, αφού πλέον δεν θα αποτελούσαν κίνδυνο για την κοινότητα, τα δεσμά θα αφαιρούνταν κατά τη διάρκεια της ταφής. Τέλος, η Σαββοπούλου υποστηρίζει πως οι οκτώ νεκροί, αποτελούσαν φυλακισμένους-κατάδικους, θεωρείται όμως απίθανο, καθώς δεν θα θάβονταν σε κοινό νεκροταφείο με τους απλούς πολίτες.

Η εικασία του Φάκλαρη βασίζεται σε χωρία του Ηρόδοτου (I.66) και του Παιουσανία (VIII.47), όπου αναφέρεται η αιχμαλωσία Σπαρτιατών από τους Τεγεάτες τον 8ο αι. π.Χ., που καταδικάστηκαν σε ισόβια εργασία σε κτήματα. Μετά τον θάνατό τους, οι πέδες που φορούσαν κρεμάστηκαν στο ναό της Αλέας Αθηνάς. Μια παρόμοια περίπτωση αποτελεί η αιχμαλωσία των Χαλκιδών από τους Αθηναίους το 506 π.Χ., οι πέδες των οποίων κρεμάστηκαν στο τείχος της Ακρόπολης μετά την εξαγορά της ελευθερίας τους (Ηρόδοτος, I.66). Βασιζόμενος σε αυτές τις περιπτώσεις, και μελετώντας την Αλεξάνδρου Ανάβασις του Αρριανού (Αρριανός I.16), ο Φάκλαρης συνέδεσε τους νεκρούς με τους Έλληνες που πολέμησαν στο πλευρό των Περσών στη μάχη στο Γρανικό ποταμό, έναντι του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το 334 π.Χ.. Οι μισθοφόροι, αφού αιχμαλωτίστηκαν, διασκορπίστηκαν σε όλη τη Μακεδονία για να χρησιμοποιηθούν ως ανθρώπινο δυναμικό σε χωράφια και εργαστήρια (Φάκλαρης 1991). Για ακόμη μια φορά, φυσικά, είναι εξαιρετικά δύσκολο να καταλήξει κανείς σε κάποιο συμπέρασμα με σιγουριά, η επανεξέταση όμως τόσο των σκελετικών υπολειμμάτων όσο και των γραπτών πηγών θα μπορούσε να γεννήσει νέες θεωρητικές προσεγγίσεις.

ix. Μακεδονία. Ομαδική ταφή Πύδνας (4ος αι. π.Χ.)

Η αρχαία Πύδνα, η οποία αποτελούσε σημαντικό αστικό κέντρο της Μακεδονίας, βρίσκεται βόρεια της σημερινής Πιερίας. Εκεί διεξήχθησαν ανασκαφές το 2000, στο αρχαίο νεκροταφείο το οποίο χρονολογείται στην κλασική εποχή. Ανάμεσα στα πολυάριθμα ευρήματα, βρέθηκε και ένας ομαδικός τάφος ο οποίος περιείχε 115 περίπου άτομα και προβλημάτισε τους αρχαιολόγους. Το βάθος του έφτανε τα 4 μ. και αποτελούσε παραλληλόγραμμο λαξευμένο στο βράχο με διαστάσεις 3,90Χ1,80 μ..

Η απόθεση των νεκρών, ως φαίνεται, είχε γίνει σε 4 στάδια και οι νεκροί είναι χωρισμένοι σε 3 επίπεδα. Στο πρώτο και ψηλότερο στρωματογραφικά επίπεδο, βρέθηκαν 11 σκελετοί, στο δεύτερο ακριβώς από κάτω 45, και στο τρίτο, οι σκελετοί του οποίου είχαν καταστραφεί εξαιτίας της υγρασίας του εδάφους, υπολογίζεται από τα σωζόμενα κρανία πως ήταν 57. Σε τέσσερις από αυτούς βρέθηκαν δεσμά για διάφορα μέλη του σώματος, όπως τον λαιμό, τα χέρια και τα πόδια ανάμεσα στα υπόλοιπα αποσπασματικά ευρήματα, όπως ρούχα και μερικά κοσμήματα. Οι μελετητές απομόνωσαν 58 σκελετούς, όπου το 75% των οστών είχε διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση ώστε να εξεταστούν μακροσκοπικά. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι νεκροί αποτελούνταν από ίσο αριθμό σχεδόν ανδρών και γυναικών και δεν ξεπερνούσαν την ηλικία των 50 ετών. Δεκαέξι από αυτούς ήταν νεαροί ενήλικες, δηλαδή 20-30ετών, 42 ενήλικες 30-40 ετών, και ελάχιστα παιδιά, η ηλικία των οποίων κυμαίνεται από 6-18 ετών.

Ένα μεγάλο ποσοστό των οστών έφερε κακώσεις, οι οποίες συνδέονται με μυοσκελετικές παθήσεις, όπως αρθριτικά (62%), ενθεσοπάθειες (60%), καθώς και άλλες παθήσεις οι οποίες συνδέονται με σκληρή χειρωνακτική δουλειά κατά την διάρκεια της ζωής τους. Οι κακώσεις αυτές εμφανίστηκαν σε νεαρά άτομα και των δύο φύλων, ιδιαίτερα στις αρθρώσεις του καρπού και των ποδιών. Επίσης βρέθηκαν ξεκάθαρες ενδείξεις για υψηλούς δείκτες στρες και στα δύο φύλα, όπως περιοστίτιδα των κάτω άκρων (52%), γραμμές από υποπλασία αδαμαντίνης (33%) και αναιμία (55%), στοιχεία που υποδηλώνουν διατροφικές ελλείψεις και άλλους παράγοντες άγχους. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για βίαιο θάνατο σε κανέναν από τους σκελετούς που εξετάστηκαν, επομένως η θνησιμότητα σε νεαρή ηλικία οφείλεται, πιθανώς, στα χαμηλά επίπεδα υγείας (Μπέσιος, Τριανταφύλλου 2002).

Η ταυτότητα των νεκρών και ο τρόπος που εναποτέθηκαν, ομαδικά, με δεσμά και χωρίς κτερίσματα, έφερε τους αρχαιολόγους στο συμπέρασμα πως αποτελούν σκλάβους. Συγκεκριμένα, και λόγω της χρονολογίας τους, συνδέθηκαν με την μετακίνηση σκλάβων και ομήρων από τις μάχες του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Μετά τον θάνατο του Φιλίππου και με την έναρξη της εκστρατείας του γιού του, πολλοί άνθρωποι μεταφέρθηκαν στη Μακεδονία για να χρησιμοποιηθούν ως εργατικό δυναμικό σε καταναγκαστικές εργασίες. Οι νεκροί στην Πύδνα πιθανώς να αποτελούν ομήρους της μάχης του Γρανικού το 334 π.Χ., μετά την οποία

μεταφέρθηκαν στη Μακεδονία περίπου 200 άτομα, ώστε να εργαστούν σε χωράφια, εργαστήρια κ.α..

χ. Μεσσήνη. Φρέαρ με οστά νεογνών (3ος αι. π.Χ.)

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου 2004-5, στην αγορά της Αρχαίας Μεσσήνης κοντά στο αρχαίο δημόσιο κτίριο της Βουλής, ήρθε στο φώς ένα φρέαρ το οποίο χρονολογήθηκε στον 3ο αι. π.Χ.. Η κάτοψη του φρέατος είναι ελλειπτική και περιείχε διεσπαρμένα ανθρώπινα και ζωικά οστά, καθώς και μεγάλο αριθμό θραυσμάτων αγγείων που βρέθηκαν σε βάθος 3-4 μ. από την επιφάνεια.

Ύστερα από εξαγωγή και μελέτη των οστών, ανακαλύφθηκε πως ο αριθμός των ατόμων κυμαίνεται από 262 έως 284, και αποτελούν παιδιά από 37 εβδομάδες κύησης έως και 28 ημερών καθώς και θνησιγενή νεογνά. Τα κατάλοιπα αποτελούνταν κυρίως από οστά όπως η κλείδα, βραχιόνιο, ωλένη, μηριαία, κνήμες, ζυγωματικά, ισχία, λαγόνιο οστό κ.α., δεν σώθηκαν όμως δόντια και δεν έγινε δυνατός ο διαχωρισμός φύλου.

Επίσης δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε τον ακριβή τρόπο θανάτωσης καθώς τα οστά δεν υπέδειξαν παθολογικές ανωμαλίες ή ασθένειες. Εξαιτίας όμως της ηλικίας των αποθανόντων, υποθέτουμε πως συνδέεται με την κακή υγεία και τις φτωχές διατροφικές της συνθήκες της μητέρας, την ανεπαρκή φροντίδα πριν και μετά τον τοκετό, τις κακές συνθήκες υγιεινής κατά τη διάρκεια του τοκετού καθώς και τον πρόωρο τοκετό. Ο τρόπος όμως που ρίφθηκαν στο φρέαρ έκανε εντύπωση στους ανασκαφείς. Πιθανή εξήγηση αποτελεί το γεγονός πως δεν είχαν προλάβει να εξαγνιστούν με την τελετή των Αμφιδρομιών. Τα Αμφιδρόμια αποτελούσαν τελετή καθαρμού μετά την γέννα ενός μωρού. Σύμφωνα με αυτά, την πέμπτη ημέρα καθαριζόταν το βρέφος και ο οίκος και ύστερα, την 7η ή 10ή ημέρα ονομάτιζαν το νεογέννητο, τελώντας θυσίες και συμπόσια. Μόνο μετά από αυτή την τελετή γινόταν δεκτό το βρέφος ως μέλος της κοινωνίας. Επομένως, αφού δεν είχαν γίνει αποδεκτά από την οικογένεια δεν μπορούσαν σύμφωνα με τα έθιμα να λάβουν επίσημη ταφή.

Μέσα στο φρέαρ, αναμειγμένα με τα ανθρώπινα, βρέθηκαν και ζωικά οστά, συγκεκριμένα σκυλιών. Γνωρίζουμε πως τα σκυλιά στην αρχαιότητα, συνδέονταν με την γονιμότητα και τις πρακτικές του τοκετού και του θανάτου. Και στις δύο περιπτώσεις προσφέρονταν στους θεούς ως θυσίες, όπως αναφέρεται και στην Ιλιάδα (Ψ. 173), όπου ο Αχιλλέας θυσιάζει δύο σκυλιά μπροστά στην πυρά του Πάτροκλου. Δεν γνωρίζουμε ακόμη τον ακριβή αριθμό οστών που βρέθηκαν στο φρέαρ καθώς είναι ακόμη υπό μελέτη, όμως η παρουσία τους κοντά στα οστά νεογνών, δεν θεωρείται τυχαία (Bourbou& Themelis 2010).

xι. Αγορά Αθηνών. Φρέαρ με οστά νεογνών (περ. 165 π.Χ.)

Την δεκαετία του 1930,έλαβαν χώρα ανασκαφικές εργασίες στην αγορά της Αθήνας υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου Leslie Shear. Το 1938 όμως ήταν που έγινε μια ανακάλυψη που έγινε αφορμή για συστηματική μελέτη και συζήτηση. Πρόκειται για ένα φρέαρ που ανακαλύφθηκε 40 μ. βόρεια από το Ηφαίστειο, ακριβώς έξω από τα όρια της Αθηναϊκής αγοράς. Έχει διάμετρο 1 μ. και ύστερα από συστηματική ανασκαφή στα 13-14 μ. βάθος έγινε αξιοπρόσεκτη ανακάλυψη.

Ο Shear κάνει λόγο για οστά 100-200 νεογνών καθώς και για οστά 85 σκυλιών (Shear 1939). Το ανθρώπινο και ζωικό υλικό που βρέθηκε ανέλαβε να μελετήσει ο Lawrence Angel, ο οποίος κάνει πιο συγκεκριμένα τα νούμερα των οστών που βρέθηκαν, αναφέροντας πως πρόκειται για 175 νεογνά, 100 σκυλιά, έναν ενήλικα και ένα παιδί 8-11 ετών. Επίσης, βασιζόμενος στην χρονολόγησή τους θεωρεί πως ρίφθηκαν την ίδια χρονική περίοδο (Angel 1945). Η συζήτηση δεν σταμάτησε εκεί καθώς οι αναλύσεις των οστών συνεχίστηκαν φέρνοντας στο φώς νέα αποτελέσματα. Με την καταμέτρηση των μηριαίων οστών, ο αριθμός των ατόμων που βρίσκονταν στο φρέαρ ανήλθε στους 449 και τα σκυλιά είναι 150. Συνολικά εντοπίστηκαν 17.808 ανθρώπινα οστά, εκ των οποίων αναγνωρίστηκαν τα 12.808, και 4.700 σκυλιών. Επίσης εντοπίστηκαν οστά άλλων ζώων όπως αλόγου, χοίρου, κατσικιού, γάτας, πουλιών, χελώνας, καθώς και θραύσματα κρανίων και οστά άκρων αγελάδας προβάτων και ψαριών, όμως ήταν σε σχετικά μικρό αριθμό σε σχέση με αυτά των σκυλιών (Snyder 1999). Η ταφή παρόλο που ήταν εξαιρετικά

πρόχειρη δεν ήταν ακτέριστη. Τα κτερίσματα αφορούσαν κυρίως την παιδική ηλικία, υπήρχαν όμως και αγγεία καθημερινής χρήσης όπως λεκάνες, μυροδοχεία και άλλα τα οποία ίσως χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια της γέννας ή κατά τα λεγόμενα, Αμφιδρόμια.

Αφού όμως στην αρχαιότητα τελούνταν το έθιμο του εγχυτρισμού των νεκρών μωρών, σύμφωνα με το οποίο το πλέον νεκρό σώμα του παιδιού τοποθετούνταν σε κάποιο αγγείο και ύστερα θάβονταν, η περίπτωση του φρέατος είναι ιδιαίτερη και άξια αναφοράς. Γνωρίζουμε πως στην αρχαιότητα, τα παιδιά που γεννιόνταν με παθολογικές ανωμαλίες θανατώνονταν. Σε αυτή την περίπτωση μετά από ενδελεχή μελέτη των ανθρώπινων καταλοίπων, ανακαλύφθηκε πως το 15% των ατόμων, απεβίωσαν στην 24η-34η εβδομάδα κύησης, και το 40% του συνόλου βρήκε φυσικό θάνατο που θα μπορούσε να οφείλεται στον πρόωρο τοκετό ή σε άλλες μολύνσεις που δεν αφήνουν διακριτά στοιχεία στο σκελετικό υλικό όπως η ανώριμη ανάπτυξη των πνευμόνων ή έλλειψη μονωτικού λίπους στο σώμα που θα μπορούσε να προκαλεί θανατηφόρα κρυολογήματα ή θερμική καταπόνηση. Τα παιδιά αυτά αφού απεβίωσαν πρόωρα, πριν από την τέλεση των Αμφιδρομίων δεν θα έγιναν δεκτά από την οικογένεια τους και την κοινωνία και θα ρίφθηκαν στο φρέαρ.

Υπήρχαν όμως και σκελετικά υπολείμματα ατόμων που έδωσαν στοιχεία για την ζωή και τον θάνατό τους. Συγκεκριμένα βρέθηκε σκελετός βρέφους 6 μηνών, όπου είχε κάταγμα στην δεξιά πλευρά του κρανίου, με 3 γραμμές κατάγματος να εκβάλλουν από το κεντρικό. Η πληγή είχε αρχίσει να επουλώνεται πριν τον θάνατο, επομένως γνωρίζουμε πως κατάφερε να επιβιώσει 4-14 μέρες μετά το χτύπημα που προκάλεσε την θλάση. Το χτύπημα δεν θα μπορούσε να έχει προκληθεί από πτώση, αλλά από κάποιο βαρύ, αιχμηρό αντικείμενο. Επίσης στα οστά των άκρων του βρέφους εμφανίστηκαν ασύμμετρες καταθέσεις περιουσιτικού οστεοσαρκώματος που προκαλείται όταν τα άκρα του βρέφους αρπάζονται με βίαιο τρόπο. Ο ακριβής λόγο θανάτωσης δεν είναι σίγουρος, όμως το αιμάτωμα που προκλήθηκε από το χτύπημα στο κρανίου, χωρίς αμφιβολία έπαιξε ρόλο. Φαίνεται λοιπόν πως έχουμε τεκμήρια για παιδική ενδοοικογενειακή κακοποίηση.

Ένα δεύτερο βρέφος, που συγκαταλέγεται στους γηραιότερους ηλικιακά του συνόλου, απεβίωσε σε ηλικία 4-6 μηνών. Φαίνεται πως έπασχε από υδροκεφαλία,

νόσος που εμφανίζεται σε 1-2 παιδιά από κάθε 1000 γεννήσεις εκ των οποίων το 48% συνήθως αποβιώνει στον πρώτο χρόνο. Η συγκεκριμένη πάθηση μπορεί να εμφανιστεί χωρίς κάποια αιτιολογία. Το συγκεκριμένο κρανίο παρουσίαζε και αυξημένη αγγείωση στην έξω-κρανιακή επιφάνεια, και πιθανότατα έπασχε από μηνιγγίτιδα, νόσος που προκαλεί υδροκεφαλία, κόμμα και ύστερα θάνατο.

Η μαία, μετά την γέννηση του παιδιού ήταν υπεύθυνη για τον έλεγχο της υγείας του, και σε περίπτωση που αυτό παρουσίαζε παθολογικές ανωμαλίες δεν γινόταν δεκτό από την οικογένεια κα θανατωνόταν. Μια τέτοια πάθηση που παρατηρήθηκε σε τουλάχιστον εννέα από τους 164 σωζόμενους άνω γνάθους, όπου διαγνώστηκε το λεγόμενο λυκόστομα. Σύμφωνα με αυτήν παρατηρείται μια σχισμή στην άνω γνάθο και καθίσταται έτσι αδύνατο για το νεογνό να θηλάσει ή να τραφεί. Επίσης τουλάχιστον ένα από τα παιδιά του φρέατος γεννήθηκε με δυσμορφία στο άκρο του. Συγκεκριμένα παρατηρήθηκε ανωμαλία στο βραχιόνιο και την ωλένη.

Όσον αφορά τα ζωικά οστά, μπορεί να υπηρετούσαν τελετουργικούς ή κοσμικούς σκοπούς. Τα οστά των σκυλιών όμως προκάλεσαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς ήταν πολύ περισσότερα σε αριθμό και η ρίψη τους στο ίδιο φρέαρ με τα βρέφη φαίνεται πως δεν είναι τυχαία. Η Snyder μας πληροφορεί πως κάλυπταν μεγάλο φάσμα ηλικιών, από κουτάβια έως γηραιότερα. Τα γηραιότερα έπασχα από έντονη φθορά ή/και έλλειψη δοντιών καθώς και από οστεοαρθρίτιδα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως αποτελούσαν αδέσποτα και όχι οικόσιτα ζώα. Συνδέει την ύπαρξη των οστών με θυσίες εξαγνισμού και κάθαρσης που σχετίζονται με την γονιμότητα και τον τοκετό (Snyder 1999).

Ο Shear αναφέρει πως στο ίδιο φρέαρ αποκαλύφθηκε και ένα άγαλμα της Αφροδίτης Ουρανίας η οποία σύμφωνα με αρχαίες πηγές είχε καταδικάσει τον Αιγαία σε ατεκνία. Για αυτό το λόγο πιστεύει πως παρόλο που τα παιδιά πέθαναν από φυσικά αίτια, δόθηκαν ως συμβολική προσφορά στην θεά (Shear 1939). Από την άλλη ο Angel θεώρησε πως η ρίψη έγινε ταυτόχρονα και πως η μαζική θανάτωση των παιδιών οφείλεται σε ασιτία που προκλήθηκε από την πολιορκία των Αθηνών από τον Σύλλα το 86 π.Χ. (Angel 1945), όμως αυτή η υπόθεση έγινε πριν από την εξαγωγή συμπερασμάτων των πρόσφατων μελετών. Τα νέα στοιχεία που παραθέτουν οι Liston και Rotroff, υποδεικνύουν πως η απόθεση ήταν πολυετής

και όχι ταυτόχρονη και πως έγινε τα χρόνια 165-150 π.Χ.. Συμφωνούν επίσης με την θεωρία του Shear για συμβολική προσφορά στην θεά, η οποία όπως προαναφέρθηκε οφείλεται είτε στην θανάτωση παθολογικά προβληματικών βρεφών, είτε στην θανάτωση τους πριν την διεξαγωγή των Αμφιδρομίων, γεγονός που τα κατέστησε μη-αποδεκτά από την κοινωνία και την οικογένειά τους (Liston & Rotroff 2013). Στην πρώτη περίπτωση η Snyder παρατηρεί πως η έκθεση των παιδιών γινόταν εκτός κεντρικού σημείου της πόλης, ταυτόχρονα όμως κοντά στην αγορά ώστε να υπάρχει η πιθανότητα υιοθεσίας από άλλη οικογένεια (Snyder 1999).

Γ. Σύνθεση

Μελετώντας και καταγράφοντας τις παραπάνω "ταφές περιθωρίου", παρατηρήθηκε πως αυτές ομαδοποιούνται σε πέντε κατηγορίες. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι εξής: α) ανθρωποθυσίες ή τελετουργικές θανατώσεις, β) βίαιοι θάνατοι, γ) δίδυμες ταφές, δ) ομαδικές ταφές και τέλος ε) απόθεση σε πηγάδια. Η ομαδοποίηση αυτή συνεισφέρει στην περαιτέρω μελέτη των πρακτικών και των πεποιθήσεων των ανθρώπων της αρχαιότητας.

Στην πρώτη κατηγορία, **ανθρωποθυσίες και τελετουργικές θανατώσεις**, εντάσσονται οι περιπτώσεις των Αρχάνων, της Κνωσού, των Χανίων και της Αρκαδίας. Η περίπτωση των Ανεμοσπήλιων, όπου βρέθηκαν από τον Σακελλαράκη τέσσερις σκελετοί, εκ των οποίων ο ένας θεωρήθηκε πως προσφέρθηκε στους θεούς ως θυσία, καθώς αποτέλεσε την πιο βάσιμη θεωρία, έλαβε χώρα στην Κρήτη τον 17ο αι. π.Χ., δηλαδή την Προϊστορική εποχή. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση της Κνωσού, όπου βρίσκεται το δωμάτιο με τα οστά των παιδιών της ΥΜ ΙΒ εποχής. Ο Warren μελετώντας τα οστά αυτά κατέληξε στο συμπέρασμα πως αποτελούν αποτέλεσμα κάποιας θρησκευτικής τελετής, αποκλείοντας την περίπτωση να αποτελούν κατάλοιπα βρώσης ανθρώπινου κρέατος ή αποτέλεσμα προετοιμασίας για δευτερεύουσα ταφή.

Για την περίπτωση της γυναίκας του 13ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στα Χανιά ανάμεσα σε οστά αίγαγρων και δίπλα σε κατασκευή που κατά πάσα πιθανότητα είναι βωμός, η ανασκαφέας θεώρησε πως πρόκειται για ανθρωποθυσία, καθώς όμως δεν έχει γίνει ακόμη ενδελεχής μελέτη των οστών, παραμένει επιφυλακτική. Τελευταία περίπτωση που πιστεύεται πως αποτελεί ανθρωποθυσία, είναι ο νεαρός που βρέθηκε θαμμένος σε βωμό στο Λύκαιον Όρος. Σύμφωνα με τον Πausanία η τέλεση θυσιών ανθρώπινων και ζωικών ήταν πρακτική ενταγμένη στους θρησκευτικούς αγώνες, τα Λύκαια. Ο σκελετός βέβαια χρονολογήθηκε στην ΠΓ εποχή, πολύ νωρίτερα δηλαδή από την συγγραφή του Πausanία. Δεν αποκλείεται όμως να αποτελεί όντως δείγμα ανθρωποθυσίας στην Ελλάδα.

Εντοπίζουμε λοιπόν τρεις περιπτώσεις στην Προϊστορική Κρήτη και μια στην Αρκαδία της Πρώτο-ιστορίας. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός πως στις περιπτώσεις της Κρήτης, τα ευρήματα εντοπίστηκαν σε στρώματα καταστροφής. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε πως η πρακτική της ανθρωποθυσίας τελούνταν σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου ο κίνδυνος ήταν μεγάλος, σε μια αποτυχημένη προσπάθεια να ικανοποιήσουν τους Θεούς με την υπέρτατη προσφορά. Με την είσοδο στα ιστορικά χρόνια φαίνεται πως οι πρακτικές μεταβάλλονται, καθώς η ανθρωποκτονία, όπως θα δούμε και παρακάτω, πλέον αλλάζει μορφή και περιεχόμενο. Προς το παρόν, με τις πληροφορίες και τα τεκμήρια που διαθέτουμε τώρα, η περίπτωση του νεαρού στο Λύκαιον Όρος αποτελεί και την πιο πρόσφατη ιστορικά ανθρωποθυσία.

Δεύτερη κατηγορία αποτελούν οι **βίαιοι θάνατοι**. Σε αυτήν ομαδοποιούνται ο σκελετός E67 των Αρμενίων, η περίπτωση της Ελεύθερνας, οι δεσμώτες του Φαλήρου και τέλος οι δεσμώτες της Ακάνθου. Οι τρόποι, οι λόγοι καθώς και οι περιοχές και χρονολογίες θανάτωσης σε αυτή την κατηγορία ποικίλλουν. Ας εξετάσουμε λοιπόν κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

Για τον σκελετό E67, που χρονολογήθηκε στον 14ο αι. π.Χ. η McGeorge έθεσε τρεις πιθανές εκδοχές. Η πρώτη αφορά την ποινή κάποιας εγκληματικής πράξης, αποκλείστηκε όμως εξαιτίας της εύρεσης του νεκρού σε κτερισμένο και επίσημο τάφο. Η δεύτερη αναφέρεται στην οργανωμένη συγκεντρωτική πολεμική σύρραξη, στην περίπτωση της οποίας θα βρίσκονταν πολλά τεκμήρια τέτοιου είδους σε αντίθεση με τον μεμονωμένο σκελετό που βρέθηκε. Επομένως πιο πιθανή θεωρείται η τρίτη εκδοχή στην οποία αναφέρεται πως δολοφονήθηκε σε κάποια διαπροσωπική διαμάχη, ίσως με αφορμή κάποιο προσωπικό πρόβλημα.

Η περίπτωση της Ελεύθερνας, η οποία χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ., διαφέρει αρκετά από την προηγούμενη. Σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, ο άνδρας που βρέθηκε μπροστά από την πυρά, βρήκε βίαιο θάνατο είτε από απλή εκτέλεση, είτε στα πλαίσια εκδίκησης είτε, τέλος, στα πλαίσια μιας θυσίας εξιλασμού. Βέβαια το γεγονός ότι λείπει το κρανίο του νεκρού καθώς και η στάση του, σύμφωνα με την οποία φαίνεται πως ήταν γονατισμένος και είχε δεμένα χέρια την ώρα της εκτέλεσης, ενισχύει περισσότερο την άποψη ότι εκτελέστηκε στα πλαίσια

αντιποίνων (Σταμπολίδης 1996. Σταμπολίδης 2004), όπως ακριβώς και οι 12 Τρώες μπροστά στην πυρά του Πάτροκλου (Ψ.175).

Οι δεσμώτες που βρέθηκαν στο Δέλτα Φαλήρου, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ανήκουν στους Αποτυμπανισμένους της αρχαιότητας. Ο βίαιος θάνατος που βρήκαν δηλαδή συνδέεται με τις νομοθετικές πρακτικές επιβολής ποινών που ίσχυαν τον 7ο αι. π.Χ.. Από την άλλη οι δεσμώτες της Ακάνθου φαίνεται πως είχαν διαφορετική ταυτότητα. Παρόλο που ειπώθηκαν πολλές απόψεις ως προς την ταυτότητά τους, όπως για παράδειγμα πως ήταν άνθρωποι με ψυχικές ασθένειες ή κατάδικοι, ο Φάκλαρης τους συνέδεσε με τους Έλληνες αιχμάλωτους και μισθοφόρους των Περσών, υπόθεση που είναι εξαιρετικά πιθανή καθώς το περιστατικό συνάδει χρονολογικά με την περίοδο που πέθαναν οι οκτώ δεσμώτες (Φάκλαρης 1991).

Τρίτη ομαδοποίηση αποτελούν οι **δίδυμες ταφές** και απαρτίζονται από τον θολωτό τάφο των Δενδρών που χρονολογείται περίπου στα 1500 π.Χ. και το Ηρώο στο Λευκαντί της Εύβοιας, που ανήκει στα 950 π.Χ.. Στην περίπτωση του θολωτού τάφου, η ταυτόχρονη ταφή του ζευγαριού, εξηγήθηκε από τον Persson ως "suttee", δηλαδή την θανάτωση ή την αυτοκτονία της γυναίκας ώστε να ακολουθήσει τον άνδρα της στον θάνατο, σύμφωνα με τα Ινδικά καθώς και τα Θρακιώτικα έθιμα της εποχής (Persson 1931). Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, η πρακτική της σφαγής της γυναίκας στην τελετή ταφής του ανδρός αποτελούσε έθιμο στην Θράκη. Φυσικά και εκφράστηκαν ενστάσεις και αντιθετικές απόψεις, συγκεκριμένα από τον Μυλωνά, όμως φαίνεται απίθανο να ανοίχτηκε ο τάφος ύστερα από χρόνια για να θάψουν την γυναίκα στον ίδιο λάκκο. Σε αυτή την περίπτωση, θάβονταν μεν στον ίδιο ταφικό θάλαμο, σε διαφορετικούς όμως λάκκους (Hughes 1991).

Για το Ηρώο στο Λευκαντί, όπως προαναφέρθηκε, διατυπώθηκε από τον Porham, η ίδια άποψη, δηλαδή πως πρόκειται για την θανάτωση της γυναίκας ώστε να παραμείνει με τον άντρα της και στον θάνατο. Η χρονολογία των δύο περιπτώσεων καθώς και οι ομοιότητες που παρουσιάζουν μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως αποτελούσε μια αρκετά σπάνια, με τα δεδομένα που έχουμε προς το παρόν, πρακτική. Αυτό βέβαια φαίνεται να ισχύει κατεξοχήν για τις εύπορες

οικογένειες που θάβονταν σε μεγαλοπρεπή ταφικές κατασκευές, στις οποίες ο άνδρας είχε ταυτότητα πολεμιστή, όπως προδίδουν τα κτερίσματα.

Οι περιπτώσεις της Σπάρτης, του Κεραμικού και, της Πύδνας συγκαταλέγονται στην τέταρτη κατηγορία, όπου εξετάζονται οι **ομαδικές ταφές**. Οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις στο Βάραθρον του Καιάδα, έρχονται να καταρρίψουν τον μύθο που αναφέρεται στην ρίψη παιδιών με παθολογικά ή νοητικά προβλήματα. Αντίθετα οι νεκροί που βρέθηκαν εκεί ταυτίστηκαν με προδότες, ιερόσυλους ή καταδικασμένους σε θάνατο. Καθώς όμως τα οστά χρονολογήθηκαν στα μέσα του 5ου αι π.Χ., οι αρχαιολόγοι συνέδεσαν τους νεκρούς με τους ηττημένους των μεσσηνιακών επαναστάσεων. Συγκεκριμένα με την τρίτη μεσσηνιακή επανάσταση, 464-459 π.Χ., εξέγερση ειλώτων στην οποία συμμετείχαν και γυναίκες, γεγονός που δικαιολογεί την ύπαρξη γυναικείων σκελετών στο βάραθρο καθώς και τα δεσμά όπου είχαν μερικοί (Θέμελης 1985).

Όπως προαναφέρθηκε, η ομαδική ταφή του Κεραμικού συνδέεται με τον λοιμό που ξέσπασε στην Αθήνα κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου. Επομένως δημιουργήθηκε εξαιρετικά βιαστικά σε μια περίοδο όπου δεν υπήρχε χρόνος να υλοποιηθούν οργανωμένες και επίσημες ταφικές πρακτικές.

Τέλος, στην περίπτωση της Πύδνας, η ταυτότητα των νεκρών, που αναγνωρίστηκε από τον τρόπο απόθεσης και το γεγονός ότι μερικοί από αυτούς έφεραν δεσμά, συνδέθηκε με τους σκλάβους που μετέφερε ο Μέγας Αλέξανδρος μετά τις νίκες του. Κανείς θα έλεγε, πως η περίπτωση αυτή θυμίζει τους Δεσμώτες του Φαλήρου, καθώς και τα δύο συμβάντα αποτελούν ομαδικές ταφές και οι νεκροί φέρουν δεσμά. Όμως διαφέρουν ως προς τον τρόπο απόθεσης, καθώς οι νεκροί της Πύδνας ήταν πρόχειρα ενταφιασμένοι και όχι σε σειρά όπως ήταν οι δεσμώτες του Φαλήρου, όπως επίσης ως προς τα στοιχεία για την ζωή και τον θάνατο που φανέρωσαν τα οστά. Οι δεσμώτες της Πύδνας φαίνεται πως έζησαν μια σκληρή ζωή, όπως για παράδειγμα αυτήν ενός δούλου, και πέθαναν από φυσικά αίτια. Από την άλλη οι δεσμώτες του Φαλήρου έζησαν μια φυσιολογική ζωή, πέθαναν όμως με βίαιο τρόπο, δηλαδή τον Αποτυμπανισμό.

Παρόλο, λοιπόν, που τα τρία αυτά γεγονότα χωρίζονται από μικρό χρονολογικό διάστημα, και ενώ παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες, φαίνεται πως διαφέρουν σε

πολλά. Στον λόγο, τον τρόπο και τις συνθήκες υπό τις οποίες είτε ρίφθηκαν είτε εναποτέθηκαν αυτοί οι νεκροί.

Τελευταία κατηγορία αποτελούν οι **αποθέσεις σε πηγάδια**, στην οποία περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις της Κορίνθου (ΠΕ III), του Άργους (13-12ος αι. π.Χ.), της Αγοράς των Αθηνών με τον σκελετό AA 288 (Πρώιμη Εποχή Σιδήρου), και τέλος της Μεσσήνης (3ος αι. π.Χ.) και της Αγοράς Αθηνών (περ. 165 π.Χ.). Ενδιαφέρουσα παρατήρηση αποτελεί το γεγονός πως ενώ στα Προϊστορικά και τα Πρώτο-ιστορικά χρόνια βρίσκονται κυρίως ενήλικες εντός των πηγαδιών, στην Ελληνιστική εποχή από όπου προέρχονται τα δύο τελευταία παραδείγματα διακρίνονται παιδιά, και συγκεκριμένα βρέφη και νεογνά.

Η απόθεση στις πρώτες δύο περιπτώσεις, που ανήκουν στα Προϊστορικά χρόνια, συνδέθηκε με το καταστροφικό πέρασμα φυσικών φαινομένων. Συγκεκριμένα για την Κόρινθο θεωρήθηκε πως οι νεκροί ήταν θύματα ξηρασίας. Αντιθέτως στην περίπτωση του Άργους, η πιο πιθανή θεωρία, την οποία υποστήριξε στην δημοσίευσή του ο Κρίτζας ήταν πως οι νεκροί ήταν θύματα πλημμύρας. Σύμφωνα με τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής κατέληξε στο συμπέρασμα πως η πλημμύρα δεν αποκλείεται να συνδέεται με το παλιρροιακό κύμα που προκάλεσε η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (Κρίτζας 1976).

Προχωρώντας στα Ιστορικά χρόνια και κρίνοντας από τις περιπτώσεις των φρεάτων που περιλάμβαναν τα οστά των βρεφών, φαίνεται πως υπάρχει ένα μοτίβο που επαναλαμβάνεται, σύμφωνα με το οποίο όσοι δεν γίνει αποδεκτοί στην κοινωνία έως τον θάνατο τους, δεν λάμβαναν επίσημη ταφή, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως δεν τιμήθηκαν με την προσφορά κτερισμάτων. Παρόμοια περίπτωση θα μπορούσε να αποτελεί και αυτή του σκελετού AA 288 που βρέθηκε επίσης στην αγορά των Αθηνών. Τα αποτελέσματα των τραυμάτων, δηλαδή νευρολογικές παθήσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, στην αρχαία Ελλάδα πίστευαν πως ήταν μεταδοτικά. Ο Παπαδόπουλος και η Little θεώρησαν πως η μετά-τραυματική του συμπεριφορά τον κατέστησε μη-αποδεκτό κοινωνικά και απέκτησε κοινωνικό στίγμα (Little & Papadopoulos 1998). Αυτό ίσως και να εξηγεί και τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο θάφτηκε, καθώς η ταφή βρισκόταν, κοντά μεν, αλλά έξω από τα επίσημα νεκροταφεία της περιοχής.

Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός πως για την απόθεση των συγκεκριμένων μη-αποδεκτών στην κοινωνία ανθρώπων, επέλεξαν κατασκευές κοντά σε δημόσιους χώρους. Συγκεκριμένα δίπλα στις δημόσιες αγορές όπου σύχναζαν όλοι οι πολίτες της αντίστοιχης πόλης. Από την άλλη, στις προϊστορικές αποθέσεις, και στις δύο περιπτώσεις τα πηγάδια βρίσκονται σε πρόποδες κάποιου λόφου. Δεν θα μπορούσε κανείς να βγάλει κάποιο σίγουρο συμπέρασμα ως προς τον λόγο που επιλέχθηκαν αυτές οι θέσεις, καθώς μπορεί να αποτελούν κάποια σύμπτωση.

Κατακλείδα

Για τον βίο των ανθρώπων τις αρχαιότητας λαμβάνουμε στοιχεία από τα αρχαιολογικά τεκμήρια τα οποία χωρίζονται σε κινητά και ακίνητα ευρήματα. Στα κινητά ανήκουν τα αγγεία, τα ειδώλια και άλλα σκεύη καθημερινής και μη χρήσης. Από την άλλη στα ακίνητα ευρήματα συγκαταλέγονται τα αρχιτεκτονικά κτίσματα και οι τάφοι. Αναλύοντας όλα αυτά τα τεκμήρια εξάγονται συμπεράσματα, για την καθημερινή ζωή, την θρησκευτική ζωή, τα ήθη και τα έθιμα, την διατροφή, τις πολιτικές σχέσεις των ανθρώπων της εποχής καθώς και για την οικονομία τους.

Για τον θάνατο, όμως, των ανθρώπων αυτών μας "μιλούν" τα οστά τους. Η ανακάλυψη της μεθόδου ραδιοχρονολόγησης με C_{14} , καθώς και η εφαρμογή της Δικαστικής Ανθρωπολογίας, συνετέλεσαν στη δημιουργία ενός νέου τρόπου αντιμετώπισης της διερεύνησης. Μπόρεσαν πλέον να μελετηθούν, η σχετική χρονολογία και ο τρόπος θανάτου, καθώς και μερικές πτυχές της καθημερινής ζωής μεμονωμένων ατόμων, όπως για παράδειγμα το επάγγελμά τους. Σημαντικότερο όμως όλων είναι, πως πλέον μπορούν να γίνουν κατανοητές και οι αντιλήψεις των ανθρώπων κάθε εποχής όσον αφορά την πρακτική των θρησκευτικών τους ιδεών, την αντιμετώπιση των κοινωνικά μη-αποδεκτών κ.α..

Συντομογραφίες

AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα Εξ Αθηνών

ΑρχΕφ: Αρχαιολογική Εφημερίς

AJA: American Journal of Archaeology

Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology

AR: Archaeological Reports (supplement to Journal of Hellenic Studies)

BSA: The Annual of the British School at Athens

Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens

Βιβλιογραφία

Andreadaki- Vlazaki, M. (επιμ.), 2009, *Khania (Kydonia): a Tour to Sites of Ancient Memory*. Athens

Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., 2014, Τελετή με θυσίες ζώων και μιας γυναίκας στα Χανιά των Μινωικών χρόνων, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο:
<http://www.archaiologia.gr/blog/2014/01/27> (τελευταία πρόσβαση 26/1/2016)

Angel, L.J., 1945. Skeletal Material from Attica, *Hesperia*, Vol. 14.4, 279-363

Αντωνόπουλος, Θ., 2016. *Γιατί είναι τόσο σημαντική η Νεκρόπολη του Φαλήρου;*, Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:
http://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/98996 (τελευταία πρόσβαση 12/11/2016)

Baziotopoulou- Valavani, E., 2002. A Mass Burial from the Cemetery of Kerameikos, στο *Excavating classical culture: recent archaeological discoveries in Greece*, επιμ. Μ. Stamatopoulou & Μ. Geroulanou. Oxford, 187-201

Βελισσαροπούλου, Γ., 1984. Η Ποινή του Θανάτου, *Αρχαιολογία* τ.11, 42-44

Bourbou, Ch., Themelis, P., 2010. Child Burials at Ancient Messene, στο *L'enfant ta la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans la nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*, επιμ. A. Guimier-Sorbets & Y. Morizot. De Boccard, 111-128

Bremmer, J.N., 2007. Myth and Ritual in Greek Human Sacrifice: Lykaion, Polyxena and the Case of the Rhodian Criminal, στο *The Strange World of Human Sacrifice*, επιμ. Bremmer . Paris, 55-79

Chrysoulaki, S., Alexandropoulou, A., Aggouras, Th., The Excavations of the 26th EPCA at the Faliron Delta, Available at:
<http://www.snfcc.org/construction/archaeological-findings> (last access 12/11/2016)

Hughes, D.D., 1991. *Human Sacrifice in Ancient Greece*. London

Θέμελης, Π., 1982. Καιάδας, *AAA* 15, 183-200

Κρίτζας, Χ. 1976. Μυκηναϊκό Πηγάδι με Σκελετούς στο Άργος, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σπουδών*, τόμ. Β'. Σπάρτη, 173-180

Little, L.M., Papadopoulos, J.K., 1998. A Social Outcast in Early Iron Age Athens, *Hesperia* 67.4, 375-409

- Little, L., 1999. Babies in Well G5:3: Preliminary Results and Future Analysis, *AJA* 103, 284
- Liston, M.A., Rotroff, S.I., 2013. Babies in the Well: Archaeological Evidence for Newborn Disposal in Hellenistic Greece, στο *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, επιμ. Grubbs, J.E., Parkin, T. Oxford, 62-82
- Λογοθέτη, Κ., 2013, Ήρωες και Απόκληροι: Ομαδικές ταφές στην κλασική αρχαιότητα, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο:
<http://www.archaiologia.gr/blog/2013/11/04/ήρωες-και-απόκληροι> (τελευταία πρόσβαση 6/2/2017)
- McGeorge, T., 1984. Έγκλημα στην ΥστεροΜινωική ΙΙΙ περίοδο, *Archaiologia*, no.11, 12-16
- Μπέσιος, Μ., Τριανταφύλλου, Σ., 2002. Ομαδικός τάφος από το Βόρειο Νεκροταφείο της Αρχαίας Πύδνας, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 14, επιμ. Π. Βελένη, 385-394
- Οικονόμου, Στ., 2012. *Ταφές Πεσόντων: Πολυάνδρεια, Κενοτάφια και Ηρώα από την Υστερη Εποχή του Χαλκού έως και τους Κλασικούς Χρόνους στον Ελλαδικό Χώρο.*
- Papadopoulos, J.K., 2000. Skeletons in Wells: Towards an Archaeology of Social Exclusion in Ancient Greece, στο *Madness, Disability and Social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of Difference*. London, 96-118
- Persson, A. W., 1931. *The Royal Tombs at Dendra near Midea*. Lund
- Popham, M. R., Touloupa, E., Sackett, L.H., 1982. The Hero of Lefkandi, *Antiquity* 56, 169-174
- Popham, M.R., Sackett, L.H., Themelis, P.G., 1979. *Lefkandi I: The Iron Age*. Thames and Hudson [for] the British School of Archaeology at Athens
- Popham, M.R., Calligas, P.G., Sackett, L.H., 1993. Lefkandi II: the Protogeometric Buildings at Toumba, Part 2. The Excavation, Architecture and Finds, με Coulton, J. & Catling, H.W., *BSA Suppl.* vol.23, Oxford
- Rotroff, S.I., 1999. The Artifacts from Well G5:3 and Some Conclusions Concerning the Deposit, *AJA* 103, 284-5
- Waage, F.O., 1949. An Early Helladic Well near Old Corinth, *Hesperia Supplements*, Vol. 8, 415-422
- Waele, de J.A.K.E., 1998. The Layout of the Lefkandi 'Heroon', *BSA*, Vol.93, 379-384
- Warren, P., 1980. Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1980. Part I, *AR*, no.7, 73-92

Warren, P., 1981. *Minoan Crete and Ecstatic Religion: Preliminary Observations on the 1979 Excavations at Knossos*.

Sakellarakis, Y., Sakellarakis, E., 1981. Drama of Death in a Minoan Temple, *National Geographic* 159, 205-223

Shear, T.L., 1930. Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930, *AJA* 34.4, 403-431

Shear, L.T., 1939. The Campaign of 1938, *Hesperia*, Vol. 8.3, 201-246

Snyder, L.M., 1999. The Animal Bones from Well G5:3: Domestic Debris, Industrial Debris, and Possible Evidence for the Sacrifice of Domestic Dogs in Late Hellenistic Athens, *AJA* 103, 284

Σταμπολίδης, Χρ., 1996. *Αντίποινα*. Ρέθυμνο

Σταμπολίδης, Χρ., 2004. *Ελεύθερα: Πόλη- Ακρόπολη- Νεκρόπολη*. Αθήνα

Φάκλαρης, Π.Β., 1991. Οι Δεσμώτες της Ακάνθου, *ΑΑΑ*, τόμ. 19, Άργος, στο *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σπουδών*, τόμ. Β'. Σπάρτη, 178-184

Χρυσουλάκη, Σ. 2012, Ανασκαφή στο Δέλτα Φαλήρου. Διαθέσιμο στο Διαδικτυακό τόπο: http://www.yppo.gr/5/g5111.jsp?obj_id=62692 (τελευταία πρόσβαση 25/1/2017)

Πηγές εικόνων

Εικόνα 1: Σακελλαράκης 1981

Εικόνα 2: Σακελλαράκης 1981

Εικόνα 3: Σακελλαράκης 1981

Εικόνα 4: Σακελλαράκης 1981

Εικόνα 5: Warren 1980, εικ. 15

Εικόνα 6: Warren 1981

Εικόνα 7: Warren 1981

Εικόνα 8: Warren 1980, εικ. 60

Εικόνα 9: Warren 1981

Εικόνα 10: <http://lykaionexcavation.org/site/research-highlights> [16/10/2016]

Εικόνα 11: <http://lykaionexcavation.org/site/research-highlights> [16/10/2016]

Εικόνα 12: McGeorge 1984, εικ.10

Εικόνα 13: McGeorge 1984, εικ.9

Εικόνα 14: McGeorge 1984, εικ.1

Εικόνα 15: Σταμπολίδης 2004, εικ.18

Εικόνα 16: http://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/98996 [16/12/2016]

Εικόνα 17: http://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/98996 [16/12/2016]

Εικόνα 18: Φάκλαρης 1991, εικ.1

Εικόνα 19: Φάκλαρης 1991, εικ.1

Εικόνα 20: Φάκλαρης 1991, εικ.1

Εικόνα 21: http://users.sch.gr/zskafid/art_foto_katanos/mikinaiki_tafoi.html

Εικόνα 22: http://users.sch.gr/zskafid/art_foto_katanos/mikinaiki_tafoi.html

Εικόνα 23: Popham, Calligas, Sackett 1993, εικ.28

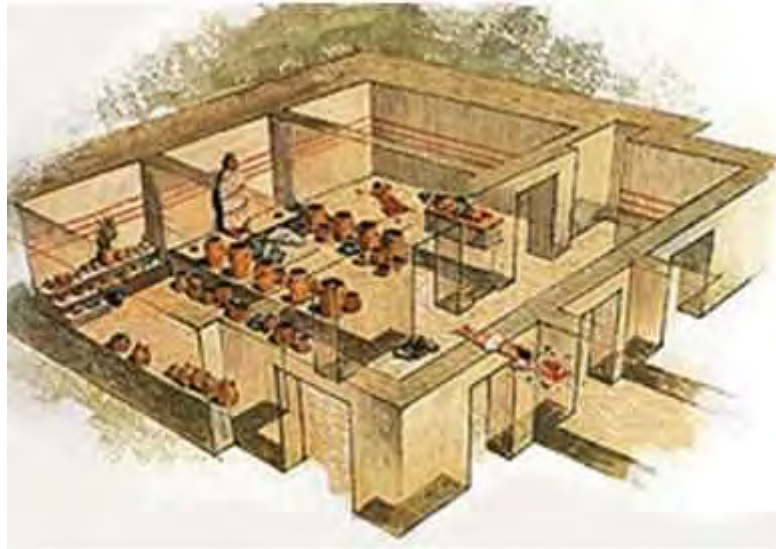
Εικόνα 24: Popham, Calligas, Sackett 1993, εικ.13

Εικόνα 25: Popham 1982, εικ. 23 (a)

Εικόνα 26: <https://maccunion.wordpress.com> [17/12/2016]

- Εικόνα 27: Baziotopoulou- Valavaní 2002, εικ. 3
- Εικόνα 28: Μπέσιος- Τριανταφύλλου 2002, εικ. 1
- Εικόνα 29: Μπέσιος- Τριανταφύλλου 2002, εικ. 2
- Εικόνα 30: Μπέσιος- Τριανταφύλλου 2002, εικ. 3
- Εικόνα 31: Μπέσιος- Τριανταφύλλου 2002, εικ. 4
- Εικόνα 32: Μπέσιος- Τριανταφύλλου 2002, εικ. 5
- Εικόνα 33: Little- Papadopoulos 1998, εικ. 66c
- Εικόνα 34: Little- Papadopoulos 1998, εικ. 69b
- Εικόνα 35: Little- Papadopoulos 1998, εικ. 68c
- Εικόνα 36: Little- Papadopoulos 1998, εικ. 69a
- Εικόνα 37: http://periergaa.blogspot.gr/2016/02/blog-post_558.html [18/12/2016]
- Εικόνα 38: http://art-hellas.blogspot.gr/2013/02/blog-post_8018.html [18/12/2016]
- Εικόνα 39: http://periergaa.blogspot.gr/2016/02/blog-post_558.html [18/12/2016]
- Εικόνα 40: http://periergaa.blogspot.gr/2016/02/blog-post_558.html [18/12/2016]
- Εικόνα 41: Bourbou & Themelis 2010, εικ. 4
- Εικόνα 42: Liston& Rotroff 2013, εικ. 3.4
- Εικόνα 43: Liston& Rotroff 2013, εικ. 3.5

Εικόνες

Εικόνα 1 Αναπαράσταση ιερού στα Ανεμοσπήλια

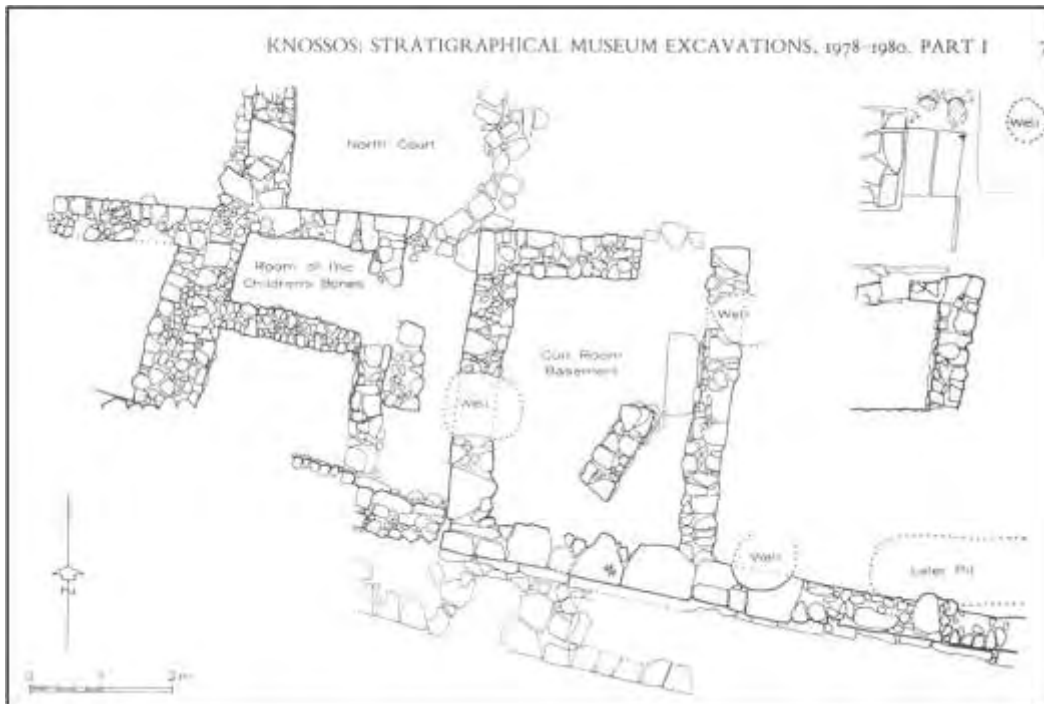
Εικόνα 2 Αναπαράσταση ανθρωποθυσίας στα Ανεμοσπήλια

Εικόνα 3 Αναπαράσταση καταστροφής ιερού Ανεμοσπήλιων από σεισμό

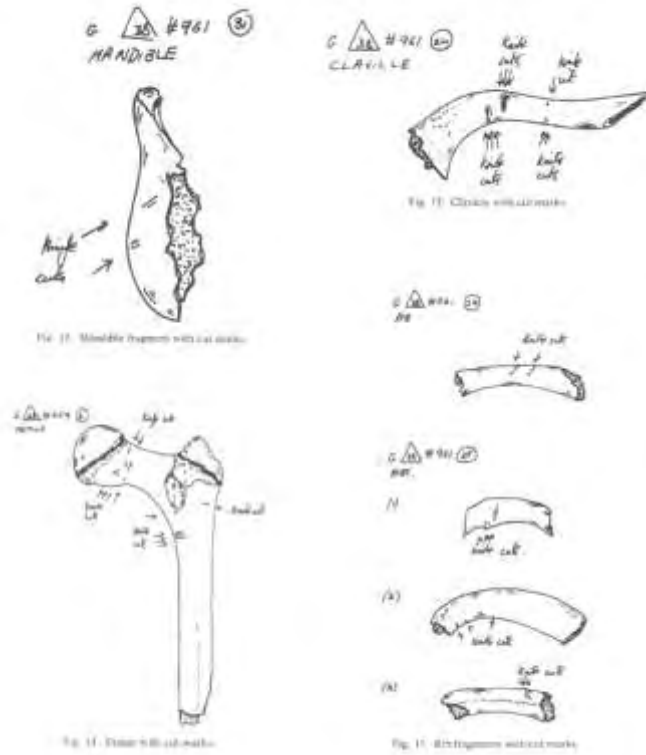
Εικόνα 4 Σκελετοί των δύο ιερέων που βρέθηκαν στα Ανεμοσπήλια

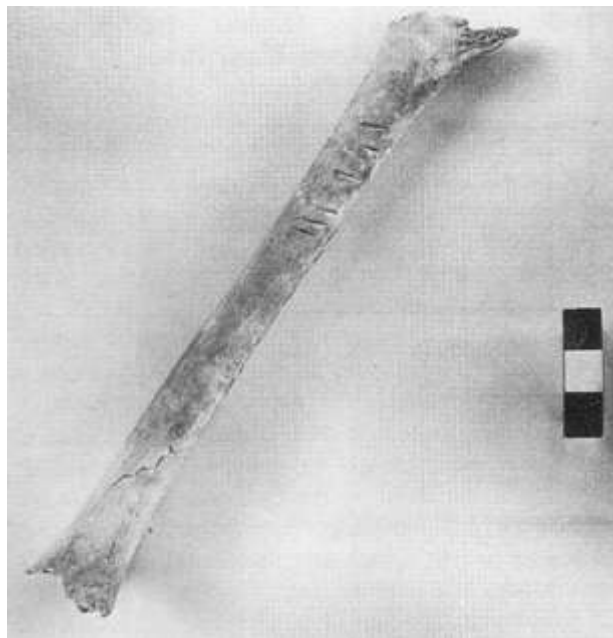
Εικόνα 5 Κάτοψη YM IB οίκου

Εικόνα 6 Room of the Children's Bones

Εικόνα 7 Σχέδια οστών που βρέθηκαν στο Room of the Children's Bones

Εικόνα 8 Οστό βραχιονίου με σημάδια κοπής, Room of the Children's Bones

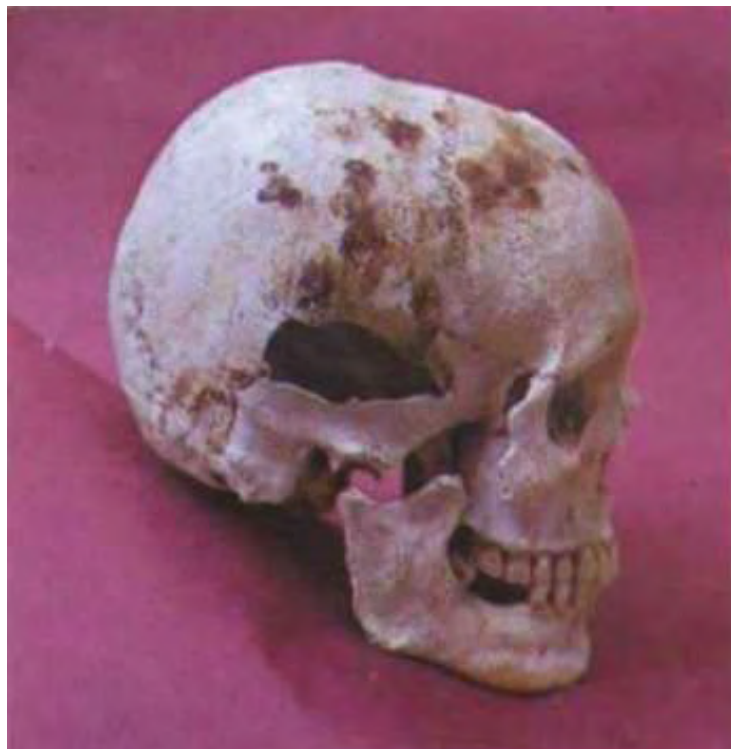
Εικόνα 9 Θραύσμα κομμένου κρανίου, Room of the Children's Bones

Εικόνα 10 Σκελετός του άνδρα στο Λύκαιον Όρος

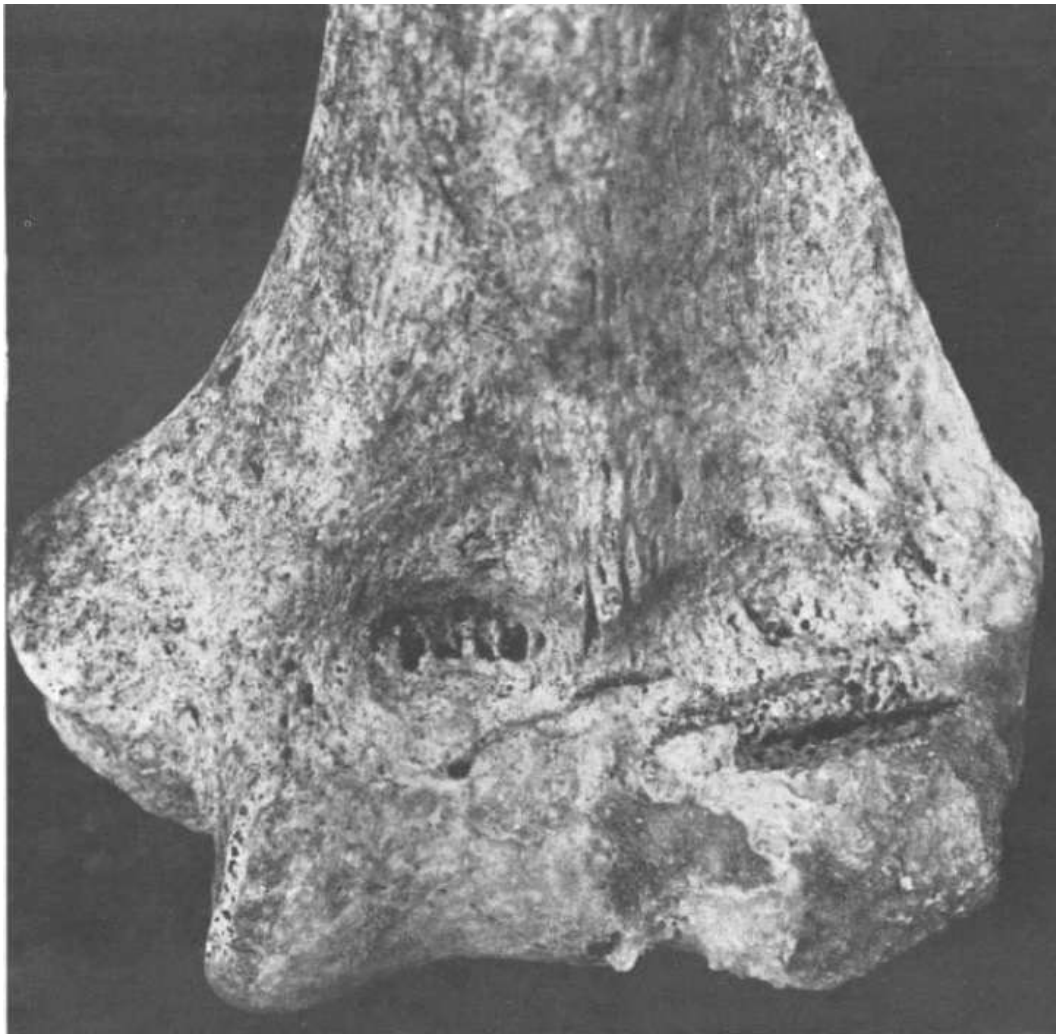
Εικόνα 11 Λεπτομέρεια σκελετού στο Λύκαιον Όρος

Εικόνα 12 Δεξιά πλευρά κρανίου σκελετού E67, διακρίνονται κηλίδες αίματος

Εικόνα 13 Αριστερό μηριαίο σκελετού E67. Διακρίνεται Η εγκάρσια διατομή καθώς και τρεις λοξές τομές

Εικόνα 14 Επίφυση του αριστερού βραχίονα σκελετού E67. Διακρίνονται οι τρεις οριζόντιες τομές, πιθανώς από πέλεκυ

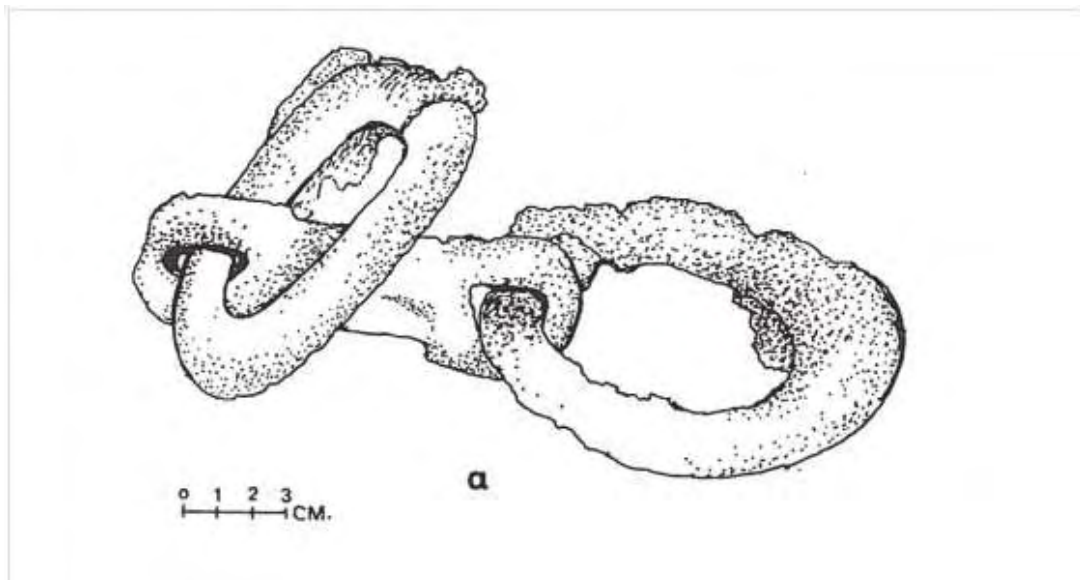
Εικόνα 15 Σκελετός στην Ελεύθερα

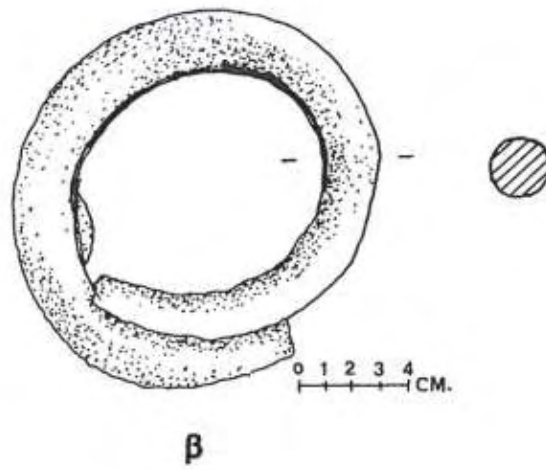
Εικόνα 16 Ομαδική ταφή δεσμοτών Φαλήρου

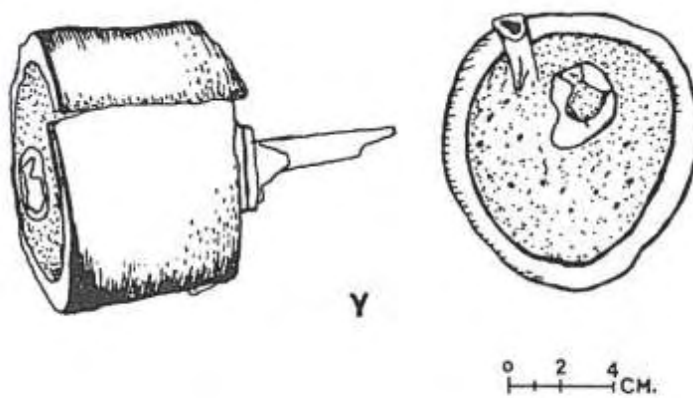
Εικόνα 17 Ομαδική ταφή δεσμών Φαλήρου, λεπτομέρεια

Εικόνα 18 Σιδερένιες πέδες από τους δεσμώτες της Ακάνθου

Εικόνα 19 Σιδερένιες πέδες από τους δεσμούς της Ακάνθου

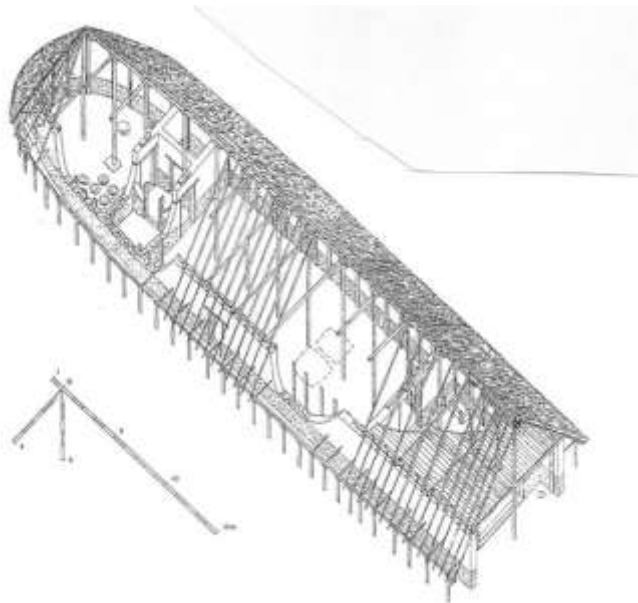
Εικόνα 20 Σιδερένιες πέδες από τους δεσμούς της Ακάνθου με τμήματα της κνήμης και της περόνης στη θέση τους

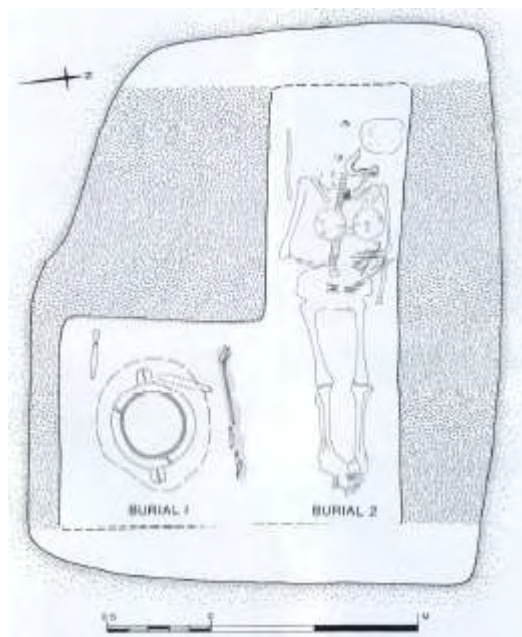
Εικόνα 21 Θολωτός τάφος Δενδρών

Εικόνα 22 Εσωτερικό θολωτού τάφου Δενδρών

Εικόνα 23 Κάτοψη και Αναπαράσταση του Ηρώου, Λευκαντί

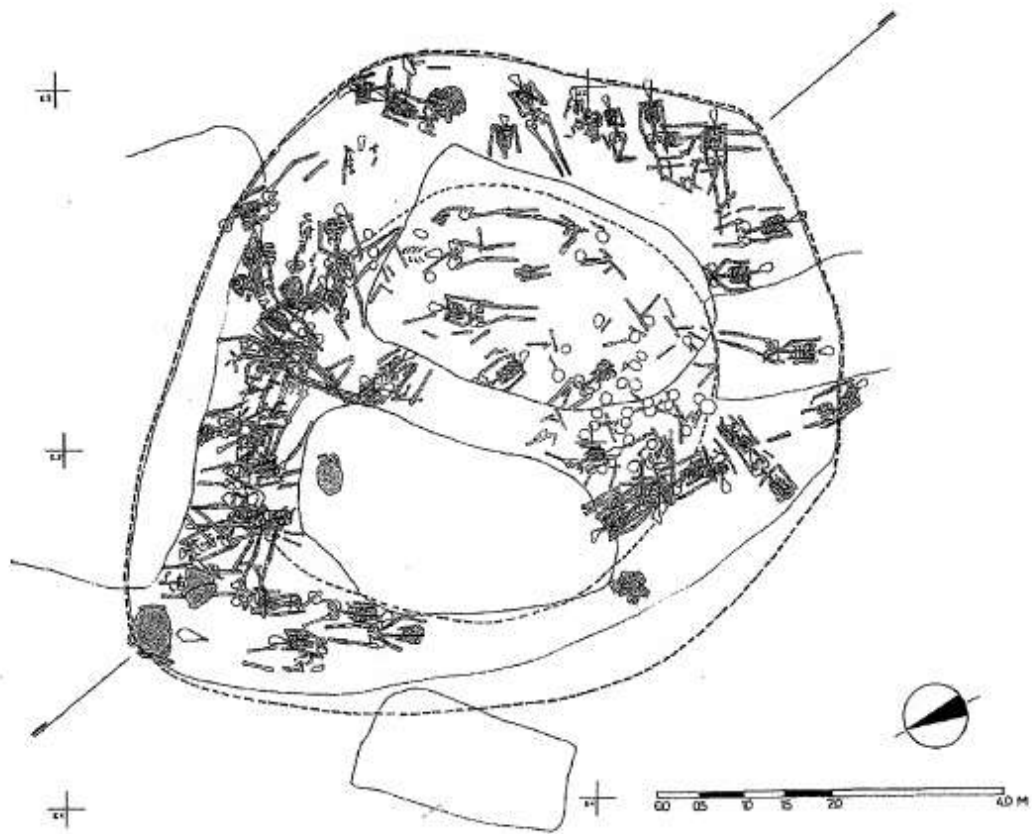
Εικόνα 24 Σχεδιαστική αναπαράσταση του τάφου του πολεμιστή και της γυναίκας του, Λευκαντί

Εικόνα 25 Ο σκελετός της γυναίκας στο Λευκαντί

Εικόνα 26 Ομαδική ταφή Κεραμικού

Εικόνα 27 Σχεδιαστική αναπαράσταση του ομαδικού τάφου στον Κεραμικό

Εικόνα 28 Ομαδική ταφή Πύδνας, επίπεδο Α

Εικόνα 29 Ομαδική ταφή Πύδνας, επίπεδο Β

Εικόνα 30 Ομαδική ταφή Πύδνας, επίπεδο Δ

Εικόνα 31 Ομαδική ταφή Πύδνας, σιδερένια δεσμά λαιμού

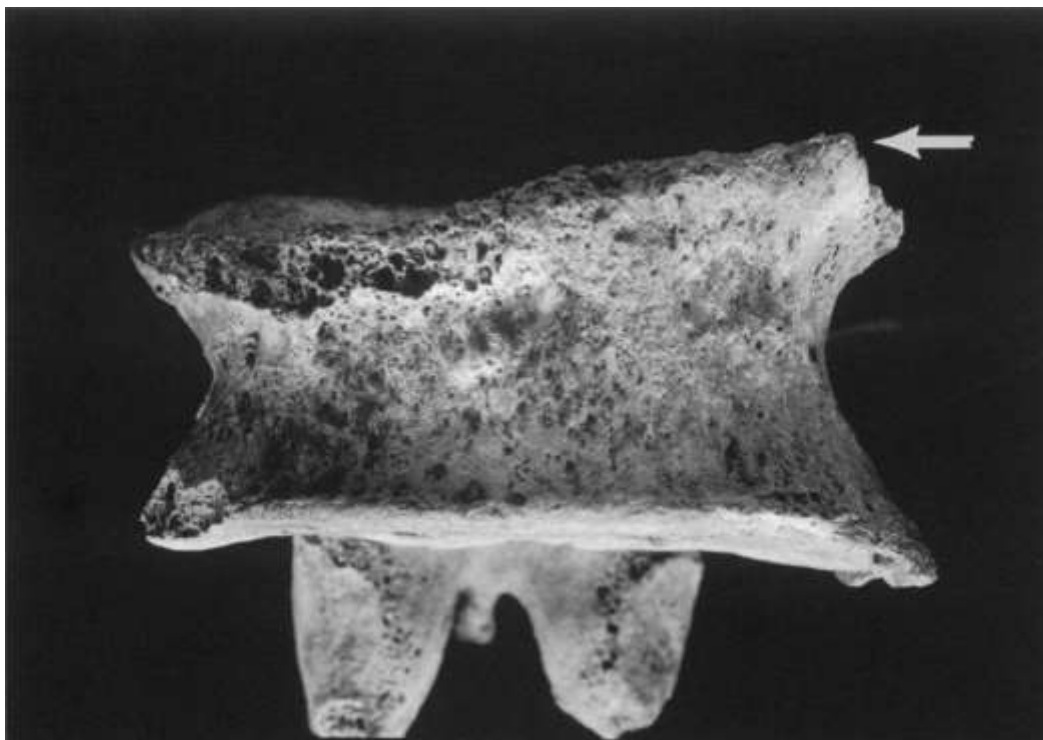
Εικόνα 32 Ομαδική ταφή Πύδνας, σκελετοί με δεσμά ποδιών

Εικόνα 33 Κρανίο σκελετού AA 288, Αριστερή όψη όπου διακρίνονται τα επουλωμένα κατάγματα

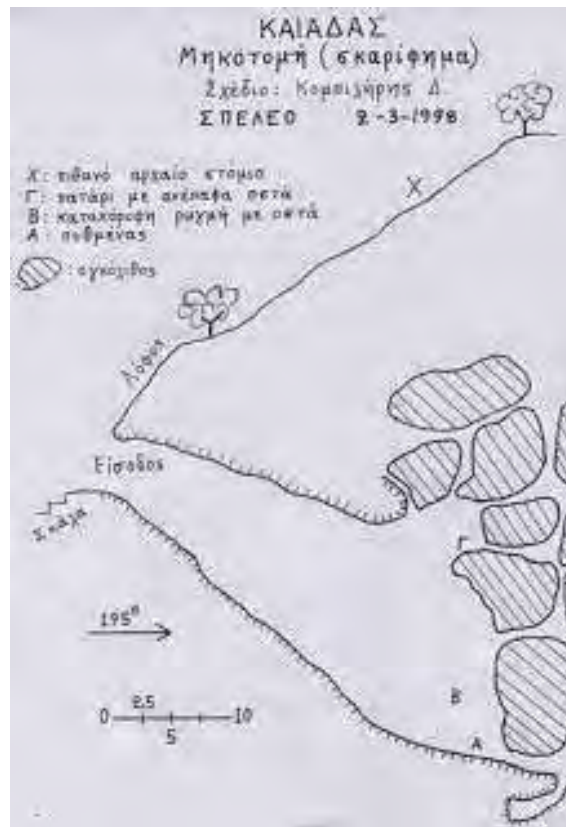
Εικόνα 34 Οπίσθια όψη του κρανίου του σκελετού AA 288

Εικόνα 35 Τρίτος οσφυϊκός σπόνδυλος σκελετού AA 288, διακρίνεται κάταγμα. Το βέλος δείχνει μια μικρή οστεώδη απόφυση ή οποία είναι ενδεικτική μιας ήπιας οστεοφύτωσης

Εικόνα 36 Σκελετός AA 288. Διαβρωτικές αλλοιώσεις που υποδηλώνουν κήλη μεσοσπονδύλιου δίσκου στον κατώτερο 1ο (δεξιά) και ανώτερο 2ο (αριστερά) οσφυϊκούς σπόνδυλους

Εικόνα 3726 Σχεδιαστική τομή του σπηλαίου του Καιάδα

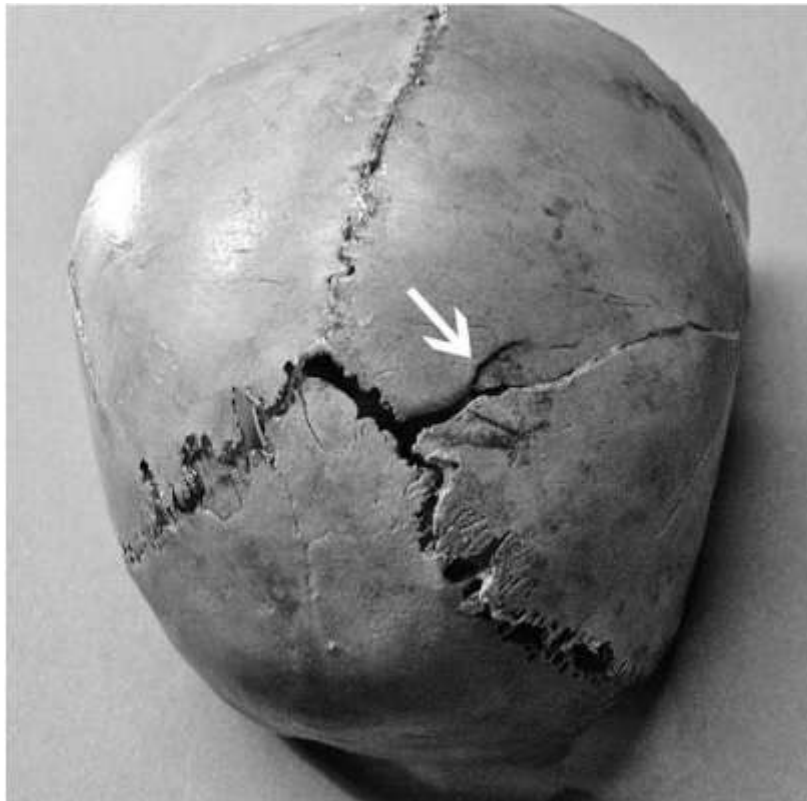
Εικόνα 3827 Ανθρώπινα οστά, Καιάδας

Εικόνα 39 Κρανίο ανδρός ετών 25, Καιάδας

Εικόνα 40 Αποσπασματικό θραύσμα κρανίου με χάλκινη αιχμή βέλους, Καιάδας

Εικόνα 41 Κρανίο βρέφους 6 μηνών με κάταγμα, Φρέαρ στην Αγορά Αθηνών

Εικόνα 42 Ουρανίσκος βρέφους με λικόστομα (αριστερά) και φυσιολογικός ουρανίσκος (δεξιά), Φρέαρ στην Αγορά Αθηνών

Εικόνα 4328 Φωτογραφία του φρέατος στην Αρχαία Αγορά Μεσσήνης